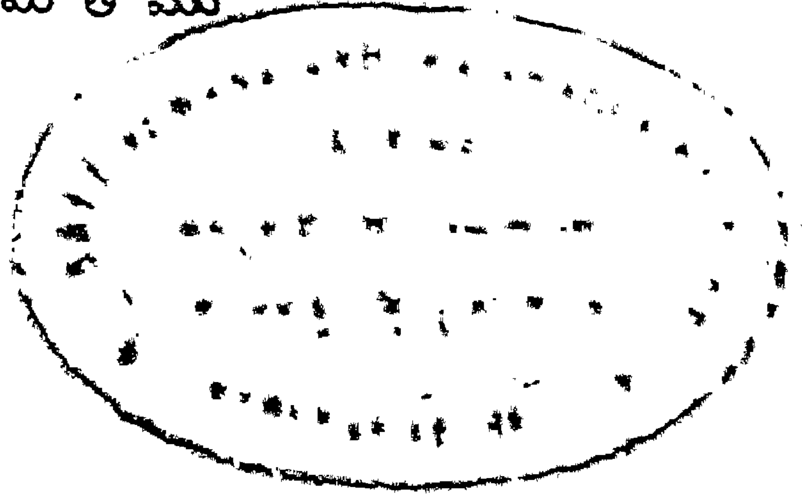
శ్రీరస్తు.

ఆంధ్ర - విక్రమోర్వశీయనాటకము

కాళిదాస సంస్కృతనాటకమున కనువాదము

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి ప్రణీతము.

వివరణసమేతము

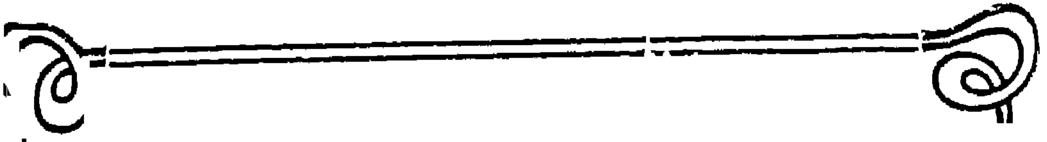
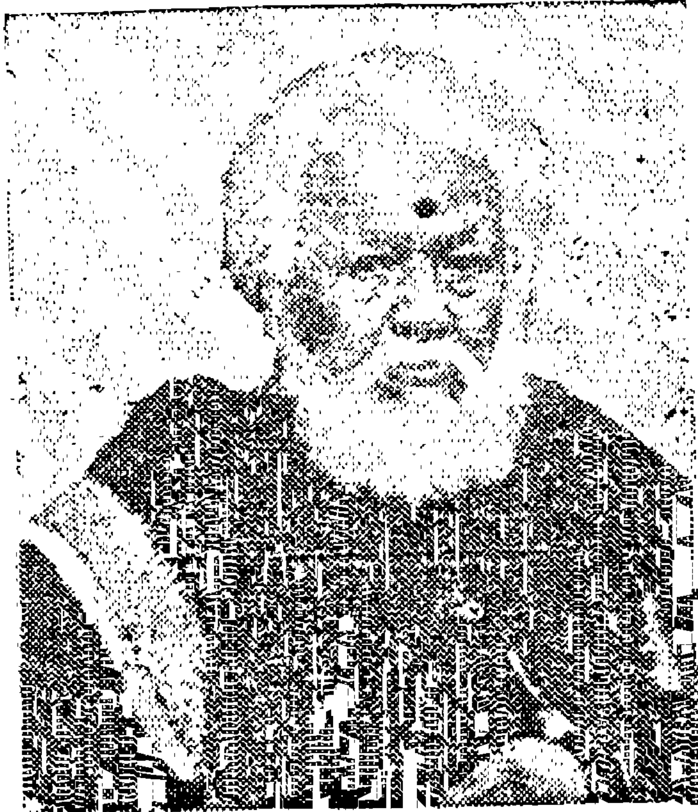
చతుర్థముద్రణము.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్,

4 మల్లికేశ్వరగుడిసందు, లింగిసెట్టివీథి,

జార్జిటౌను, మదరాసు.

 [వెల రూ. 2-0-0

ఉపోద్ఘాతము.

కాళిదాసు.

అతని కాలము:—'కవికులగురువును', 'భారతీ విలాసుఁడు'ను నైన కాళిదాస మహాకవి కాలముంగూర్చి పండితులలో భిన్నాభిప్రాయములు కలవు. మనవారు అతని ఖ్యాతినిబట్టియు కవితామహత్త్వమును బట్టియు అతఁడు చాల ప్రాచీనుఁడనియు మహనీయుఁడైన భోజరాజు నాస్థానివాఁడనియు ఏవేవో చెప్పుకొందురు. చారిత్రకవిమర్శ తలయెత్తిన తర్వాత మన తొంటి యభిప్రాయములు పెక్కులు మార్పునొందినవి. పాశ్చాత్యపండితులు కాళిదాసుకాలము నిట్లు నిర్ణయించినారు. సర్ విలియం జోన్సు ప్రభృతులు క్రీ. పూ. ప్రథమ శతాబ్దమనియు, లాస్సన్ మొదలైనవారు క్రీ. శ. రెండవ శతాబ్దమనియు, విన్సెంట్ స్మిత్, కీత్ పండితులు క్రీ. శ. నాలుగవ శతాబ్దమనియు, మాక్స్ ముల్లర్ మాక్డోనలు పండితులు క్రీ. శ. ఆఱవ శతాబ్దమనియు నభిప్రాయపడినారు. జ్యోతిర్విదాభరణమందలి 'ధన్వంతరిక్షపణకామరసింహ' ఇత్యాది శ్లోకముచేత నీతఁడొక విక్రమాదిత్యుని యాస్థానివాఁడనియు ఆవిక్రమాదిత్యుఁడు క్రీ. పూ. 57-వ సంవత్సరప్రాంతముననుండిన శకారి విక్రమాదిత్యుఁడనియు అందుచే కాళిదాసుఁడు అప్పటివాఁడనియు శ్రీ జోన్సుగారి యభిప్రాయము. ఇతరులును విక్రమాదిత్యనామముమీఁదనే యాధారపడి ఆ నామధేయముగల రాజులను వెదకి ఏవేవో కారణములచేత కాలనిర్ణయమును చేసిరి. కాని విక్రమాదిత్యుఁడనునది బిరుదనామము. దీనిని వహించినవారు పలువురు. పైగా జ్యోతిర్విదాభరణము కాళిదాసీయ మగుట సందేహాస్పదము. ధన్వంతర్యాది నామములలో కొన్ని నామమాత్రములే. అమరసింహుని కాలము ఇంకను నిర్ణీతము

కాలేదు. వరాహమిహిరుఁడు క్రీ. శ. 587 లో నుండినట్లు ఆతని వ్యాఖ్యాతచే తెలియుచున్నది. 'దిఙ్నాగానాం పథి పరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్' మొదలైన మేఘసందేశవాక్యములంగొని వ్యాఖ్యాతలు కాళిదాసు దిఙ్నాగాచార్యుల సమకాలికుఁడని యొక చమత్కారమును వెలిబుచ్చిరి. 10 శతాబ్దిలోని వల్లభదేవుఁడు ఈ విషయమునే చెప్పక దక్షిణావర్త మల్లినాథులు (12, 14 శతాబ్దులవారు) ఈ విషయము నుగ్గడించుటచే నిది అనంతర కవికల్పితమని తలంపవలసియున్నది. బౌద్ధ గ్రంథములు దిఙ్నాగ ధర్మకీర్తు లనువారిని అసంగాచార్యుల శిష్యులనుగాను, అసంగాచార్యుని వసుబంధు పండితుని జ్యేష్ఠసోదరునిగాను చెప్పుటచేతను, వసుబంధుని గ్రంథములు చీనవాఙ్మయములోనికి క్రీ. శ. 400 ముందే అనువదితము లగుటచేతను, కాళిదాసు దిఙ్నాగుని సమకాలికుఁడగునేని వరాహమిహిరుని సమకాలికుఁడు కాజాలఁడని తేలుచున్నది. ఇందుచే పై శ్లోకమందలివారి సమకాలీనత సంశయనీయమగుచున్నది. మఱియు కాళిదాసు 'జామిత్ర' 'ఉచ్చ' శబ్దములను ప్రయోగించుటచేత క్రీ. శ. 499 లో నివసించిన ఆర్యభటుని తర్వాతివాఁడని యొక యభిప్రాయము కలదు. కాని 'ఉచ్చ' రామాయణమందే ఉండుటయు, 'జామిత్ర'మునకు మనవారు 'జామిం దుహితరం, త్రాయతే అనియు 'జాయాయాః మిత్రం' అనియు అర్థము చెప్పియుండుటచేతను, మల్లినాథుఁడు 'లగ్నాత్ సప్తమంస్థానమ్' అని టీకించియుండుటచేతను, ఈ వాదము నిలువదు.

మఱికొందఱు కాళిదాసు అశ్వఘోషుని తర్వాతివాఁడుగా నుండవచ్చుననియు, బుద్ధచరితాది గ్రంథములనుండి కాళిదాసు భావములను గ్రహించినాఁడనియు వాదించిరి. గ్రంథములు పరికించువారికి కాళిదాసే పూర్వుఁడని తెలియగలదు. కథాంశ వర్ణనాదికములయందు కాళిదాసుని రచన చాల సహజమై అప్రయత్నపూర్వకముగానున్నది. ఆయా సందర్భములు చక్కఁగా పొందియున్నవి. శబ్దప్రయోగమునందును,

అలంకారాదులలోను, వ్యాకరణ ప్రయోగములందును పాండిత్యోద్ఘాటనకొఱకు కాళిదాసు పాటుపడినట్లు కానరాదు. అశ్వఘోషుని రచనయంతయు ప్రయత్నపూర్వకముగా నుండుటయేగాక అలంకార వ్యాకరణ ప్రయోగముల గారడీవిద్యలచే నిండి కొంత విసుగును సయితము కలిగించుచున్నది.

మఱి మాళవికాగ్నిమిత్రనాటకాంత భరతవాక్యమున కాళిదాసే తా నగ్నిమిత్రునకు సమకాలికుఁడైనట్లు వ్రాసికొనియున్నాఁడు.'భూవరుఁడగ్నిమిత్రుఁడిలఁబ్రోచుచుఁ గాచుచునుండ' అను వాక్యములే ప్రబలాధారముగా కైకొనఁదగును.పుష్యమిత్రునియజ్ఞము వాస్తవముగా జరిగినదేగాని కల్పితముగాదని ధనదేవుని అయోధ్యలోని శాసనమున తెలియుచున్నది అది సముద్రగుప్తుని యశ్వమేధముగానుండునని కొందఱు తలంచినది పొరబాటు వీనింబట్టియు, శాకుంతల విక్రమోర్వశీయ మాళవికాగ్నిమిత్రములయందలి ధర్మశాస్త్ర విషయిక ప్రస్తావములచేతను, శైలీమార్దవముచేతను, అగ్నిమిత్రుని అప్పటి పాలకునిగా పేర్కొనుటచేతను ఈతనికాలము బహుశః క్రీ. పూ. 150 మొదలు 56 మధ్యకాలమని చరిత్రకారుల యభిప్రాయమై యున్నది.

అతని గ్రంథములు—శాకుంతల విక్రమోర్వశీయ మాళవికాగ్నిమిత్రములు, రఘువంశ కుమారసంభవ మేఘసందేశ ఋతుసంహారములు. జ్యోతిర్విదాభరణాది గ్రంథములు ఇతనికి ఆరోపితములు.

నాటకకథాసంగ్రహము.

చంద్రుని కుమారుఁడు బుధుఁడు. అతని కుమారుఁడు పురూరవుఁడు, షట్చక్రవర్తులలో నొకఁడు; సూర్యుని దౌహిత్రుఁడు, ఇలాపుత్త్రుఁడు; మధ్యమ లోకపాలకుఁడు. గంగా యమునా సంగమతీరమున ప్రతిష్ఠాన నగరము ఈతని రాజధాని. ఇది 'స్థానాంతరమైనస్వర్గము.' దేవేంద్రుఁడు రాక్షసులతో తనకు 'పోరు ఆసన్నమైనప్పుడు మధ్యమ

లోకంనుంచి ఈయననే సగౌరవంగా రప్పించి విజయసేనమొనలో నియోగిస్తాడు'. ఆ రాజర్షి రథము 'సోమదత్తము, లేడిజెండా తోటిది.'

మహేంద్రుని యప్సరసలలో ఊర్వశి చాల అందగత్తె. "అచ్చరలందఱును నారాయణఋషిని వలపింపవచ్చి అతని తొడనుండి జనించిన యీ రమణినిగాంచి" సిగ్గుజెందిరి. ఈ 'యమృతోపమాంగిని' ఆమహర్షి దేవేంద్రునికి ఒసంగెను. ఒకప్పుడు ఊర్వశి కుబేరుని యాస్థానికిపోయి నాట్యసేవచేసి చెలులతో మరలి వచ్చుచుండఁగా హిరణ్యపురవాసి కేశియను దానవుఁడు ఆకస్మికముగాచూచి చిత్రలేఖతోకూడ చెఱఁగొనిపోయెను. అంతట మిగిలిన యప్సరసలెల్లరును, ఎవఁడైనను ఆకాశగమనము గల దేవతలపక్షపాతి తమ్ము కాపాడునుగాకయని బిగ్గరగా ఆక్రందింపసాగిరి. ఏలయన హిరణ్యపురమునకు ఆకాశమార్గమున నేఁగవలయును.

ఆసమయమున సూర్యభగవానుని సేవించి తన రాజధానికి పురూరవుఁడు మరలివచ్చుచుండెను. అచ్చరల యార్తనాదము నాలకించి తన పేరుచెప్పి, ఆ రాక్షసుఁడు ఈశాన్యమువైపు పోయినాఁడని తెలిసికొని, వారిని హేమకూట శిఖరముపైనుండి ఎదురుచూడ నియమించి పురూరవుఁడు ఊర్వశీ చిత్రలేఖలను తెచ్చుటకుపోవును. క్షణములో ఆరక్కసుని జయించి ఊర్వశిని చెఱవిడిపించి చిత్రలేఖతో తోడ్కొనివచ్చును. పురూరవునికి కేశిదానవుని జయించుటకు చాలకాలముపట్టలేదు. ఏలన ఊర్వశిని పట్టుకొనఁగానే అప్సరసలు ఆక్రందనముచేసిరి. తత్క్షణమే దానిని వినిన పురూరవుఁడుపోయి ఆమెను విడిపించెను. మూర్ఛపోయిన యూర్వశి రథమందు తేరినది. అప్సరసల సంతోషము వర్ణనాతీతము. ఉర్వశి క్రమముగా మూర్ఛతేరి ఆ రాజునుచూచి, అతనిమీఁద ఆశ జనింపఁగా, ఆ కారణముచేత రాక్షసులు తనకు వాస్తవముగానే ఉపకార మొనర్చినారని తలంచును. రథమందుండగనే ఉర్వశీ పురూరవులకు చక్షుఃప్రీతి మనస్సంగములు ఏర్పడును. పురూరవుని వాక్యమును

విని 'ఇతనివాక్కు ఎంత సారవంతముగా నున్నది' అని ఉర్వశి తలంచును. తర్వాత ఎగుడుదిగుడు ప్రదేశమున తేరికుదుపుచేత ఉర్వశి భుజము పురూరవుని భుజమునకు ఒరసికొని రాజు మనసునందు మదనవికార మును కలిగించును. ఉర్వశికి తగిలిన ఆభాగమే తనశరీరమందు ధన్య మనియు, అట్లు రథముదిగుట తన కుపకారకమేయని పురూరవుఁడు తలం చును. రథమునుండి దిగినంతనే అచ్చరలు ఉర్వశిని కౌఁగిలించుకొందురు.

ఆసమయమున తూర్పుదిక్కున మిక్కుటమైన రథవేగంపుశబ్దము వినఁబడును. చూడఁగా చిత్రరథుఁడను గంధర్వరాజును ఆతని సైన్య మును. కేశిదానవుఁడు ఉర్వశిని చెఱఁబట్టినాఁడని నారదులవారివలన విని మహేంద్రుఁడు ఆమెను విడిపించుకొని రావలసినదని గంధర్వసేనకు ఆజ్ఞాపించినాఁడు. గంధర్వులు బయలుదేరివచ్చుచుండఁగా మార్గమధ్య మున చారణులవలన పురూరవుని విజయవృత్తాంతమును విని అతనికడకు వచ్చిరి. అదియే ఆరథశబ్దము. వచ్చుచునే గంధర్వరాజు చిత్రరథుఁడు పురూరవుని స్తుతించి ఇంద్రునికడకు ఉర్వశితో ఆతనినే రమ్మనికోరును. అతఁడు రాకపోఁగా ఉర్వశ్యాదులనుతోడ్కొని ఇంద్రలోకమునకు బయలుదేరిపోవును. తీగకొమ్మకు తనయేకావళి తగుల్కొన్నదని ఉర్వశి క్షణము నిలిచి పురూరవుని సాభిప్రాయముగా చూచుచుపోవును. దాని యభిప్రాయము చిత్రలేఖ గ్రహించును. పురూరవుఁడును మదనవికార మునకు పాలగును.

పురూరవునిరాణి, కాశిరాజపుత్త్రి, ఔశీనరి, సూర్యోపస్థానము నుండి వచ్చినదిమొదలు ప్రభువు అన్యాసక్తుఁడుగా నగపడుచున్నందున అందులకు కారణము వెదుకసాగును. చేటిని, నిపుణికను, విదూషకునితో మాటలాడి మెల్లగా నాతని నోటినుండి రహస్యమును లాగుమని పంపును. విదూషకుఁడు రాజరహస్యమును దాఁచుకొనలేక కష్టపడు చుండును. నిపుణిక విదూషకుని సమీపించి మంచిమాటలతో ఇట్లు చెప్పును: 'ఎవతెమీఁద రాజు ఉత్కంఠితుఁడుగా నున్నాఁడో ఆమెపేర

దేవిని పలకరించినాడు' అని. ఆమాటవిని రాజే తన రహస్యమును బయలుపరిచినాఁడని తలంచి విదూషకుఁడు 'ఏమీ, ఉర్వశీ అని పిలిచినాడా, దేవిని' అని యడిగి రహస్యమును బయటవేయును. నిపుణిక రహస్యమును భేదించి సంతోషముతోఁ బోవును. విదూషకుఁడు రాజును చూడఁబోవును.

రాజు ఉర్వశినే తలంచుచుండును విదూషకుఁడు అతనిని వినోదింపఁజేయుచుండును. 'రహస్యమును కాఁచుచున్నావా' యని రాజు అడుగఁగా విదూషకుఁడు ఆదాసి తన్ను మోసము చేసినదని గ్రహించును. తర్వాత కొంతసేపు ఉర్వశీవర్ణనలో నిరువురును కాలము గడపుచు ప్రమదవనమునకు పోవుదురు. ఆవనమందలి వసంతశోభ పురూరవుని విరహవేదనను ఇనుమడింపఁజేయును.

ఇంతలో ఆకాశమార్గమున ఉర్వశి పురూరవుని కడకు బయలుదేరును. చిత్రలేఖ అనుగమించును. పూర్వము కేశిదానవునికడనుండి విడఁ బొంది స్వర్గమునకు మరలివచ్చినప్పుడు, బృహస్పతి మరల ఇట్టి యాపదలు రాకుండ నామెకును చిత్రలేఖకును అపరాజిత యనుపేరి శిఖాబంధనవిద్యను ఉపదేశించెను. అందుచే మంత్రమును ఉచ్చరించుచు జుట్టు ముడివేసికొనినయెడల ఆముడి వీడనంతవఱకు దేవదానవులకు అలంఘనీయలగుదురు. ఆవిద్యాబలముచే మరల అసురభయము లేక వారు సంచరింప మొదలిడి పురూరవునికడకు తామే బయలుదేరుదురు. క్షణములో నాకాశమార్గమున ప్రతిష్ఠాన నగరమునకువచ్చి రాజగృహమును ప్రవేశింతురు. పురూరవుని వెదకుచు నందనవనమును ప్రవేశించి పురూరవుని ప్రేమాలాపములను అంతర్ధానముగానుండి విందురు. పురూరవుఁడు తన్నుద్దేశించి యిట్లు కష్టపడుచున్నాఁడనిగ్రహించి ఉర్వశి సంతోషించును. పురూరవుఁడు విరహముచే ఏమేమో చెప్పుచుండఁగా ఉర్వశి ఆ మదనవాక్యములకు బదులు మదనలేఖను రచించిన భూర్జపత్రమును పురూరవునిముందు వేయును. దానిని చదువుకొని పురూరవుఁ డానందించి

విదూషకునికిచ్చి భద్రపరుపుమని చెప్పును. ఉర్వశి అతనిచెంతకేఁగ తమక పడును. చిత్రలేఖ తాను ముందుగానేఁగి రాజున కగపడును; ఉర్వశి వలపును నివేదించి రాజుకడకు ఉర్వశిని కొనిపోవును. ఉర్వశీ పురూరవులు ఒకటి రెండుమాటలు ఆడుకొనులోపలనే దేవదూత ఉర్వశీ చిత్రలేఖలను త్వరగా ఇంద్రలోకమునకు పొమ్మని ఆకాశమునుండి పలుకును. ఏలయన భరతముని నేర్పిన ప్రయోగమును చూడఁగోరుచు లోకపాలురును ఇంద్రుఁడును కాచుకొనియుండిరి. ఉర్వశీ చిత్రలేఖలు చింతతో రాజు ననుజ్ఞనంది వెడలిపోవుదురు.

వారు అటుపోఁగానే రాజు ఉర్వశి వ్రాసిన యా భూర్జపత్రమును తెమ్మని విదూషకుని యడుగును. విదూషకుని యజాగ్రతచేత ఆనుదన లేఖ గాలికి కొట్టుకొనిపోవును. రాజడుగఁగా నదిపోయినదని విదూషకుఁడు వెదకును. ఇంతలో పట్టమహిషి ఔశీనరి నిపుణికతో రాజును చూడవచ్చి త్రోవలో భూర్జపత్రమునుచూచి చదువుకొని రాజుకడకు వచ్చి దానినే రాజునకిచ్చును. రాజు తనదోషమును కప్పుకొన యత్నించునుగాని రాణి కోపగించి వెడలిపోవును. రాజు స్నానభోజనాదులకు లేచును.

ఇంతలో దేవేంద్రుని మందిరమున నొకవిశేషము జరుగును. సరస్వతీదేవి స్వీయముగా లక్ష్మీస్వయంవరమను నాటకమును వ్రాయఁగా దానిని ఆడించుటకు భరతముని ఉర్వశ్యాద్యప్సరసలను శిక్షించి ఉర్వశి చేత లక్ష్మీవేషము వేయించుచుండఁగా నొకపొరబాటు జరుగును. 'ఎవరిమీఁద నీమనస్సు తగులుకొంటుంది' అను వాక్యమునకు 'పురుషోత్తమునిమీఁద' అనిబదులు చెప్పవలసియుండఁగా ఉర్వశి పరధ్యానమున తనమనస్సులోని విషయమును వెలువరించి 'పురూరవునిమీఁద' అని చెప్పును. వెంటనే గురువుగారికి కోపమువచ్చి 'నీవు నా ఉపదేశంనుంచి అతిక్రమించిన కారణంచేత నీకు దివ్యస్థానం ఉండదు' అని శపింతురు. మహేంద్రుఁడు కనికరించి ఇట్లనుగ్రహించును, "ఎవనిమీఁద నీమనసు

తగులుకొన్నదో ఆతఁడు నాకు రణసహాయుఁడు, రాజర్షి; అతనికి ప్రియము చేయవలెను కనుక నీవు, ఆయనను పురూరవుని, అతఁడు నీవలన సంతానవంతుఁడు అగునందాఁక యథేచ్ఛముగా కూడుము'' అని. ఇది ఉర్వశికి మంచిదేయైనది.

ఇచ్చట ప్రతిష్ఠానమున దేవి కాశిరాజపుత్రి ప్రియానుప్రసాదనము అనువ్రతమునుపూని అలుక నుజ్జగించి రాజును అనుజ్ఞవేడి వ్రతమాచరించును. సంధ్యాజపమును ముగించుకొని రాజు మందిరోద్యానమును ప్రవేశించుచుండ కంచుకియేఁగి దేవిమాటగా రాజును మణిహార్మ్యముమీఁద రోహిణీచంద్రసంయోగమగునందాఁక తన్ను (రాణిని) ఎదురుచూచుచుండ ప్రార్థించును. రాజు మణిహర్మ్యము కడకేగును.

చంద్రోదయానంతరము రాజు ఉర్వశీ చింతాధీనుఁడుగా నుండఁగా ఉర్వశీచిత్రరేఖలు అచటికిపత్తురు. పురూరవుని యాలాపములను వినుచు ఆతని దరియనుండునంతలో దేవి ఔశీనరి అచ్చటికివచ్చును. ఉర్వశీచిత్రరేఖలు అంతర్ధానముననుండి చూచుచుండ రాణిచంద్రపాదములను పూజించి, విదూషకునికి స్వస్తివాచనమిచ్చి రాజును పూజించును. తర్వాత ఇట్లు చెప్పును—''నేను ఈ దేవతాదంపతులను రోహిణీమృగాంకులకు సాక్షీకరించి ఆర్యపుత్రుని అనుప్రసన్నుని చేస్తున్నాను. ఇది మొదలు ఏ చెలువను ఆర్యపుత్రుడు వేడునో, ఎవతె ఆర్యపుత్రుని సమాగమానికి ఉవ్విళ్లూరుతుందో ఆచెలువతో నేను ప్రేమబంధముతో వర్తింపవలయును'' అని.

ఈమాటలకు ఉర్వశి సంతోషాశ్చర్యముల పాలగును. రాజు ఇదేమో తెలిసికొనలేక దేవికి ఇంకను కోపమేమోయని యనుమానించును. కాని పతివ్రత కావున ఆమె భర్తను స్వతంత్రునిగా వదలివేసినది. రాజునకు ఉర్వశిమీఁద ప్రేమ మిక్కుటము. దేవిపోఁగానే ఉర్వశిని ఆతఁడు తలంచును. ఆపొంతనేయున్న ఉర్వశియు దానిని వినును. ''ఉర్వశి తనయందెల రవళిచే నావీనులకు విందొనర్చునా, మెల్లగా నా

వెనుకవచ్చి నాకన్నులు మూయుసా" అని ఈవిధముగా రాజు తలంచు చుండగా ఆయచ్చర వెనుకప్రక్కగావచ్చి రాజుకన్నులను మూయును. అంతట రాజు ఉర్వశిని గ్రహింపఁగా చిత్రలేఖ వెడలిపోవుచు తాను వేసవిలో సూర్యభగవానుని ఉపాసించవలసియున్నందున మాటికి సఖీ దర్శనమునకు రావలనుకాదనియు తనచెలి స్వర్గమును స్మరింపకుండు లాగున రాజు చేయవలసినదనియు పలికి వెడలిపోవును. రాజు తనకోరిక తీరుటచే ఉర్వశితో సుఖములం దేలుచుండును.

అచ్చరలు వంతుప్రకారము సూర్యభగవంతుని ఉపాసింతురు. ఆ ప్రకారము చిత్రలేఖ తన వంతుపనిచేయుటకు పోఁగా నిచట ప్రతిష్ఠాన మున పురూరవుఁడు ఉర్వశితోకూడి నానాభోగములను అనుభవించుచు రాజ్యభారమును మంత్రులమీఁదనుంచి విహారార్థము ఒకప్పుడు గంధ మాదనవనమునకు బయలుదేరి పోయెను. అచట మిన్నేటియిసుకతిన్నె లలో విహరించుచుండిన ఉదయవతియను విద్యాధరకన్యను ఆరాజర్షి తేరిచూచును. అంతమాత్రమునకే ఉర్వశి అలిగి రాజు ఎంత బతిమాలు కొన్నను వినక, శాపవశమున, స్త్రీలు ప్రవేశింపరాని కుమారవనమును ప్రవేశించును. కుమారస్వామి ఆవనమున తపమొనర్చుచు అందు ప్రవే శించు స్త్రీలచే తనకు తపోభంగమగునని అటువచ్చు స్త్రీలెల్ల తీగెలగుదు రనియు గౌరీచరణ సంజాతమయిన మణిచేత తప్ప తొంటిరూపమును పొందరనియు శపించియుండెను. ఆప్రకారమే ఉర్వశి ఆవనమందు ప్రవే శించినంతటనే తీగెగా మారిపోయినది. రాజు ఈవిషయము తెలియక ప్రియతమను వెదకుచు ఉన్మత్తుఁడై ఆవనమందు సంచరింపఁదొడంగెను.

పురూరవుఁడు ఉన్మత్తుఁడై ఆవనమందు పరిభ్రమించుచు తరుగుల్మ లతాదులను, పశుపక్ష్యాదులను, గిరి నిర్ఝరములను తనకాంతస్థితి నడు గుచు కొంతకాలము గడచిన యనంతరము ఎవఁడో 'భగవానుఁడు, మృగచారి' కనికరించి సంగమనీయమనుపేరి యామణినొసంగి దానిచే "దయితజనసంగమంబు పరగుఁ గాక తోడ్తోఁ గ" అని అనుగ్రహించిపోవును.

మణినిక్కై కొని పురూరవుఁడు దానిమహిమచే ఏ లతగా తన ప్రియమూరి నదో ఆలతనే ఉన్మత్తావస్థలో కౌఁగిలించికొనఁగా నయ్యది వెంటనే ఉర్వశీరూపమును తాల్చును. ఉర్వశి పూర్వరూపముఁనంది తాను లత యైన విషయమును, కుమారస్వామి శాపమును, సంగమనీయమనుమణిచే తప్ప శాపావసానము లేమిని చెప్పఁగా పురూరవుఁడు ఆమణినే ప్రియకు చూపి అదియే పునస్సమాగమకారణ మని వచించును. వెంటనే ఇరువు రును సంతసించి ప్రతిష్ఠానమునకుం బోవుదురు.

ఈయిడుమగడచి కొంత కాలము సుఖముండఁగా ఉర్వశి గర్భము దాల్చెను. ఆమె గర్భలక్షణములను చూచుచుండియు పురూరవుఁడు దానిని గ్రహింపలేదు. తరువాత నొకప్పుడు ఉర్వశి కృశించిన విషయ మును గుర్తించెనేగాని ఆమె ప్రసవించిన విషయమును ఎఱుంగ లేదు. ఇందులకు కారణము ఉర్వశి తన గర్భధారణ ప్రసవాదులను పురూరవునకు తెలియక దాఁచుటయే. పూర్వము దేవేంద్రుఁడు 'పుత్త్రో దయమై కుమారుని పురూరవుఁడు చూచునందాఁక నీవు ఆరాజుకడ నుండుము' అనిగదా యానతిచ్చెను. త్వరగా రాజును వదలుట కిచ్ఛ గింపక కుమారజన్మవృత్తాంతమును రాజునకు తెలియనీయక దాఁచినది. ఈమెకు ప్రసవమైనకాలమున నైమిశేయయాగమిషచే రాజీమెను ఎడఁ బాయవలసివచ్చెను. ఈవిషయము రాజెఱుఁగడు. ఆయువును పుట్టి నప్పుడే చ్యవనమహాముని యాశ్రమమందుండు సత్యవతియను తాపసి కడ తల్లి యిల్లడయుంచినది. 'క్షత్రియకుమారునికి వలసిన జాతకర్మాది విధానమును సర్వమును అతనికి భగవానుఁడు చ్యవనముని గావించి నాఁడు. ఇతరవిద్యలు నేర్పి ధనుర్వేదమందును నేర్పరింగావించినాడు.'

పురూరవునికి సకలైశ్వర్యములుండియు ఉర్వశీసహవాసముండి యు కుమారుఁడు లేఁడనుచింత బాధించుచుండెను. ఒకానొక విశేషదిన మున గంగా యమునా భగవతులకూడలిలో దేవేరులతో స్నానమాడి రాచగుడారముం బ్రవేశించును. రాజు వస్త్రధారణము ముగించు

లోపల అంతఃపురములో పరిజనులు గోలయిడసాగిరి. సంగమనీయమను సామణిని బంగారపు దారములో కూర్చినదానిని విసనకఱ్ఱమీఁద తెల్ల పట్టువస్త్రముపై నుంచి ఎవరో తెచ్చుచుండగా మాంసమనుభ్రమచే గ్రద్ద తటాలునవాలి తన్నుకొనిపోవును. కలకలమునువిని రాజు వేషధారణము ముగియకయే వచ్చును. హారమును తన్నుకొనిపోవుగ్రద్దను చూచి ధనుర్బాణములు తెమ్మనిచెప్పును. అవి వచ్చులోపల పక్షి చాల దూరము పోవును. బాణము అంతదూరము పాఱదని రాజు, సాయంకాలము గూటికివచ్చునప్పుడు ఆపక్షినిపట్టుమని నాగరికునికి ఆజ్ఞయిడును. ఆమణి కేవలము రత్నమాత్రమనుటచేత కాదుగాని సంగమనీయమగుట చేత రాజునకు చాల ప్రియమైనది.

ఇంతలో నెవరో బాణముతో ఆపులుగును కొట్టిరనియు, పులుగు మణితో నేలఁగూలెననియు ఆబాణమును మణిని కంచుకి తెచ్చియిచ్చును. మణిని పదిలపఱుప నాజ్ఞాపించి ఆబాణమెవనిదో పరీక్షించి తనకుమారుఁడైన ఆయువుదని గ్రహించును. తనకు కుమారుఁడొకఁడు జనించి ఇంత పెద్దవాడైన విషయము ఆశ్చర్యమును కలిగించును. ఆలోచనమీఁద ఉర్వశి యొకప్పుడు గర్భము దాల్చియుండినట్లును తర్వాత తటాలున నామెశరీరము కృశించి క్రమముగా వర్ధిల్లినదనియు నైమిశేయయాగ సమయమునదక్క తానామె నెడబాయలేదనియు జ్ఞాపకమునకు తెచ్చుకొనును. ఏకారణముచేత పుత్త్రజన్మవృత్తాంతమును ఆమె దాఁచియుండునో యని ధ్యానించుచుండఁగా రాజదర్శనమునకు చ్యవనాశ్రమము నుండి తాపసియొకతె రాజకుమారలక్షణు నొకబాలుని తోడ్కొని వచ్చును. ఆబాలునిం గన్నంతనే రాజునకు అతనియం దపారవాత్సల్యమును ఆతఁడే తనకుమారుఁడేమోయను సంశయమును కలుగును. తాపసి, ఆబాలుని జనించినవెంటనే ఏకారణముచేతనో ఉర్వశి తనకడ ఇల్లడ యుంచినదనియు అతనికి సకల సంస్కారములను ఋషియే చేసెననియు పలికి ఇట్లు చెప్పును. 'నేడు పుష్పసమిధలకొఱకు ఋషికుమారులతోఁ

గూడ ఇతఁడునువచ్చి ఆశ్రమవిరుద్ధమాచరించినాఁడు. మాంసము తెచ్చుకొని గ్రద్ద చెట్టుకొనను వాలుచుండఁగా ఇతఁడు దానిని కోలకు గుఱి చేసినాఁడు. అంతట ఆవృత్తాంతము నెఱింగి భగవంతుఁడు చ్యవనముని, నీచేతి యీయిల్లడను పంపివైపురుని యాజ్ఞాపించినాఁడు. కావున నేను ఉర్వశిని చూడఁగోరుచున్నాను" అని చెప్పును.

ఉర్వశి ప్రవేశించి తన పుత్త్రుంగని సంతోషించి తాపసికి మ్రొక్కును. తాపసియు ఆయిల్లడను అప్పగించి వెడలిపోవును. ఇంతలో ఉర్వశిశాపావసానమును స్మరించి మేడ్చును. రాజడుగఁగా "ఎప్పుడు ఈతడు నా ప్రియసఖుడు రాజర్షి నీయందు జనించిన వంశకరుని ముఖము చూస్తాడో అప్పుడు నీవు మళ్లీ నాసమీపానికి రావలశినది—అని మహేంద్రుడు ఆజ్ఞాపించెను. అందువల్ల నేను మహారాజవియోగానికి వెఱచినదాననై జాతమాత్రుని వీనిని విద్యాప్రాప్తి నిమిత్తమై చ్యవన భగవంతుని యాశ్రమవనంలో సత్యవతమ్మచేతిలో అప్రకాశంగా ఇల్లడవుంచితిని. ఇప్పుడు తండ్రిని కొలవడానికి సమర్థుడయినాడని ఆలోచించుకొని ఆమె మళ్లీ నాకు దీర్ఘాయువును అప్పగించింది. కనక నాకు ఇంతపాటియే మహారాజుతోటి సంవాదము" అని ఉర్వశి బదులు చెప్పి శోకించును.

ఉర్వశి రాజునువదలి ఇంద్రసేవార్థముపోనుండఁగా రాజు తపోవనమేఁగ సంకల్పించుకొని కుమారుని యౌవరాజ్యాభిషేక ప్రయత్నములుచేయును. ఇంతలో నారదమహర్షి వచ్చి నమస్కరించిన యుర్వశీ పురూరవులను 'ఎడబాయని దంపతుల రగుఁడు' అని యాశీర్వదించును. రాజు 'ఈయాశీర్వచనము నిజముకాగూడదా' యని కోరుచుండఁగా మహర్షి ఇంద్రసందేశము నిట్లు చెప్పును—'త్రైకాల్యదర్శులు మునులు ఆదేశించినారు - సురాసురసంగ్రామము కలుగనున్నదని. నీవు నాకు యుద్ధములలో గడిదేరిన సహాయుఁడవు. కావున, నీవు ఇప్పుడు శస్త్రసన్న్యాసము చేయగూడదు. ఈయుర్వశియు యావజ్జీవము నీకు సహ

ధర్మచారిణిగా నుండవలసినది” అని. అంతట ఇంద్రుఁడు పంపిన యౌవ రాజ్యాభిషేకసంభారములను అప్సరసలు సంతోషమున తేఁగా మహర్షియే కుమారునకు యౌవరాజ్యాభిషేకము సేయఁగా శాశ్వతముగా సుర్వ శినిపొంది పురూరవుఁడు ఇంద్రుని చెంతకేఁగి సుఖముండును.

కాళిదాసుని నాటకరచనకు ఆధారములు.

కాళిదాసు ఈనాటకమును రచించుటకు ఆధారములేవో ఊహింప వలసియున్నది. ఉర్వశీ పురూరవసంవాదము ఋగ్వేదమందే కలదు. (X 95) అందు పురూరవుఁడు ఉర్వశిని వివాహార్థము ప్రార్థించును. విష్ణు పురాణమున కొన్ని వివరములు కనఁబడుచున్నవి. మిత్రావరుణులచే శప్తయై ఉర్వశి భూలోకమునకు వచ్చి పురూరవునివలచి కొన్ని నియ మముల ప్రకారము ఆతనికడనుండ నంగీకరించెను. నియమము—ఉర్వశి యొక్క రెండు మేషములను పురూరవుఁడు కాపాడుట, నిరంతరము ఉర్వశిని ఎడఁబాయకుండుట, ఎప్పుడును నగ్నముగా ఆమెకు గోచరింప కుండుట, ఉర్వశి కేవలము నేతినే భుజించియుండుట కొప్పుకొనుట, కొంతకాలమునకు ఉర్వశిలేమిచే దేవతలు వెతఁజెంది మరల నామెను దివికిరప్పింపగోరిరి. విశ్వావసువు గంధర్వులతో నొకరాత్రి ఉర్వశీ శయ నాగారమును ప్రవేశించి ఆమేషములను హరింపఁబోఁగా నవి అఱచు టచే ఉర్వశీ పురూరవులు మేల్కొని విశ్వావసువును గంధర్వులను వెంబ డించి మరల మేషములను తెచ్చుకొనిరి. మెఱుపులచే నీ సందడిలో వస్త్రహీనుఁడుగా త్వరచే వచ్చిన పురూరవుంజూచి నియమోల్లంఘన మైనదని ఉర్వశి అతని వదలిపోవును. దుఃఖముచే పురూరవుఁడు దేశ ములు సంచరించి తుదకు కురుక్షేత్రమందుచూచి ప్రార్థింపఁగా సంవత్సర మునకు ఒకదినము ఆతనితో నుండుటకు ఉర్వశి ఒప్పుకొనెను. కాని శాశ్వతముగా ఉర్వశిని తానేపొందఁగోరి గంధర్వులను ప్రార్థింపఁగా వారొక అగ్నిస్థాలినిచ్చి దానినే నిరంతరము సేవించుచుండిన ఉర్వశి అత నికి దక్కునని. దారిలో నాతఁడు విసుగుఁజెంది ఆస్థాలిని ఒకచోట

పాఱవేసిపోయెను. మరల పశ్చాత్తప్తుడై పోయిచూడఁగా అచ్చట అశ్వత్థ శమీవృక్షములు మొలచియుండుటనుచూచి వానిలోనుండి చెఱియొక కొమ్మను కొనిపోయి పెక్కుయజ్ఞములుచేసి మరల ఉర్వశిని శాశ్వతముగా పొందెను. తర్వాత వారలకు ఎనమండ్రు పుత్త్రులుదయించిరి.

కథాసరిత్సాగరము నిట్లు కలదు—పూర్వము నందనవనమున ఉర్వశి విష్ణుభక్తుని పురూరవునిచూచి కామించెను. రాజును ఆమెయందు ఆసఁగొనెను. మహావిష్ణు వంతట నారదునిపంపి ఉర్వశిని పురూరవుని కొసంగ దేవేంద్రుని కోరెను. ఇంద్రుఁడు అంగీకరించి పంపఁగా ఉర్వశీ పురూరవులు సుఖముండిరి ఇంతలో మాయాధరుఁడను రాక్షసునితో ఇంద్రునికి యుద్ధము రాఁగా పురూరవుఁడుపోయి అసురులను జయించెను. విజయోత్సవ సందర్భమున రంభ నృత్యమొనరించుచుండ చూచి దోషమునుకనిపట్టి పురూరవుఁడు ఇంచుక నవ్వెను. రంభ కోపగించి మనుష్యునికి నీకు దేవనృత్యమేమి తెలియునని ఆక్షేపింపఁగా, ఉర్వశీ సహవాసముచే తనకు తుంబురునికన్నను విశేషము తెలియునని ఆరాజు బదులు చెప్పెను. అంతట తుంబురుఁడు కోపగించి మహావిష్ణువును తృప్తిపఱచువఱకు ఉర్వశీవియోగము పురూరవునకు కలుగునట్లు శపించెను. అంతట రాజు బదరికాశ్రమమున మహావిష్ణువును తపస్సుచే ప్రసన్నుని చేసికొని మరల ఉర్వశిని పొందెను.

మత్స్యపురాణకథ – కాళిదాసీయమునకు చేరువుగా నున్నది. పురూరవుఁడు అనుదినము ఇంద్రదర్శనమునకు ఏగుచుండెను. ఒకప్పుడు ఉర్వశీ ఘృతాచులను కేశిదానవుఁడు పట్టుకొనిపోఁగా వాయవ్యాస్త్రముచే వానినికొట్టి వారిని విడిపించి ఇంద్రునికి ప్రియమాచరించెను. అదిమొదలు ఇంద్రునికి ఎక్కుడు స్నేహితుఁడాయెను. ఒకప్పుడు లక్ష్మీస్వయంవరము నాటకమును భరతమహర్షి ఆడించుచుండగా పురూరవుఁడు చూచుచుండెను. ఆతనింజూచుచు ఉర్వశివలపుచే పాఠమెల్ల

మఱచి ఆటను పాడుచేయగా ఏబదియైదేండ్లు లతగానుండుమనియు అచటనే పురూరవుఁడు పిశాచముగానుండుననియు ఆచార్యుఁడు ఆమెను శపించెను. తర్వాత ఉర్వశి పురూరవునింజేరి ఎనమండుగురు కుమారులను కనెను.

ఈకథయే కాళిదాసుని నాటకకథకు చేర్పుగా నున్నది కేశిదానవుఁడు ఇందునుకలఁడు. వానిని పురూరవుఁడు కొట్టినది వాయవ్యాస్త్రముతోనే. ఘృతాచికిబదులు చిత్రలేఖను కాళిదాసు పెట్టినాఁడు. చిత్రరథుఁడు, గంధర్వరాజు క్రొత్తపాత్ర. నారదుఁడు ఇందు కొంత పని చేయును కథాసన్నివేశములలో కొంతమార్పుకలదు. ఉర్వశీ పురూరవుల యనురాగము రథములో సాహచర్యముచే నేర్పడుట మనోహరము లక్ష్మీస్వయంవర నాటకమును ప్రదర్శించునపుడు పురూరవుఁడు లేఁడుగాని పరధ్యానముగా నుర్వశి పురుషోత్తముఁడనుటకుబదులు పురూరవుఁడనుట చాల ఒప్పియున్నది. గురువర్యునిశాపము వేఱుతీరుగా నున్నది—దివ్యత్వము మాత్రమే తప్పుట. ఇంద్రుఁడు పురుషాంతరవేది గావున, రాజునకు పుత్రదర్శనమగునందాక అతనికడనుండుమని కనికరము చూపును. ఈశాపము లాభకారియేయైనది. కుమారవనమున విహారమును కుమారశాపముచే ఉర్వశి లతగామారుటయు సంగమనీయమను మణిచే పునస్సమాగమమును, ఆయువు జనించుట, అతఁడు యుక్తవయస్కుఁడగువఱకు చ్యవనాశ్రమమున సత్యవతికడ ఎదుగుటయు, గ్రద్దను కూలనేసి సమిషచే రాజుకడకువచ్చుటయు, ఉర్వశి తనకు శాపముతీరినదని శోకించుటయు, ఇంద్రుఁడు మరల దేవాసుర సంగ్రామమునకు సహాయముచేయుటకై ఉర్వశిని స్థిరముగానే పురూరవుని కిచ్చివేయుటయు—అంతయు చాల సహజముగా నేర్పడిన విషయములవలె కనఁబడుచు మనోహరముగా నున్నది; ఇట్టి కల్పన కాళిదాసునకేగాని అనితరసాధ్యమని తలపించుచున్నది.

నాటకమందలి స్త్రీపురుషుల విమర్శ.

పురూరవుఁడు కథానాయకుఁడు, చంద్రుని పౌత్త్రుఁడు, బుధుని కుమారుఁడు, సూర్యుని దౌహిత్త్రుఁడు షట్చక్రవర్తులలో నొకఁడు, మధ్యమలోకపాలకుఁడు. "యమునతో కూడడంచేత విశేషపావనము లైన భాగీరథీ భగవతి నీళ్లలో తన్నుతాను చూచుకొఁటూవున్న ప్రతిష్ఠానగరము ఈతని రాజధాని. ఇది "స్థానాంతరమైన స్వర్గము." "పోరు ఆసన్నమైనప్పుడు మహేంద్రుడు మధ్యమలోకంనుంచి ఈయననే సగౌరవంగా రప్పించి విజయసేనమొనలో నియోగిస్తాడు" ఆ రాజర్షిరథము సోమదత్తము, లేడిజెండాతోటిది. "అతడు పోయినపనిని సాధించక మరలడు." "మహేంద్రునితో సమానుఁడైన రాజర్షి" "వేల్పులమీఁద పక్షపాతంగలవాడు ఆకాశగమనం గలవాడు" ఇంద్రునికడకు స్వయముగావచ్చి ఉర్వశిని అప్పగింపుమని చిత్రరథుఁడు కోరఁగా నిరాకరించెను. కారణము ఇంద్రుఁడు చేయు మర్యాదలపై ఆశ లేకపోవుటయే. మహేంద్రుని ఉపకరించుటకు చాలిన పరాక్రమముండియు గర్వములేనివాఁడు. 'ప్రియాకళత్త్రుఁడు'. ఇతనివాక్కు 'నాణెము'గానుండును. ఉర్వశిపై ప్రథమ దర్శనముచేతను రథమందు స్పర్శచేతను అనురాగముదయించును. ఉర్వశియు తన యనురాగమును ప్రకటించుటచే నిది బలిష్ఠమగును. విదూషకుఁడు ఓదార్పఁగా అతనియందు గౌరవమును చూపి బ్రాహ్మణవచనమును ప్రతిగ్రహించును. ఉర్వశిమీఁద ఎంత వలపుండినను 'ఏలిక యానకు అడ్డుపడువాఁడు' కాఁడు. ఏలన ఉర్వశి నాటకమాడుటకు పోవలసివచ్చినప్పుడు అడ్డు చెప్ప లేకపోయెను. కాని రాణియైన ఔశీనరియందు గౌరవముగలవాఁడు భూర్జపత్త్రము ఉర్వశీ స్వహస్తము రాణిచేతఁబడినప్పుడు రాజు రాణిని క్షమింప వేడును. రాణి కోపగించి వెడలిపోయిన వెనుక 'నీకిది అనుకూలమే' అని విదూషకుఁడు పలికినందులకు రాజు 'అట్లుగాదు. నా మనసు ఉర్వశిని తగులుకొన్నను, నాకు దేవియందు ఆ యొప్పటిబహు

మూసమే. కాని నా ప్రణిపాతమును అతిక్రమించినది గావున నేను దేవి విషయమున ధైర్య మవలంబించెదను' అని బదులుచెప్పును. తరాత దేవి వ్రతమును ప్రారంభింపఁగా నది 'దేవి పశ్చాత్తాపంపొందినదై తన ప్రణిపాతపు ఉల్లంఘనాన్ని వ్రతమిష చేత తుడిచివెయ్యడానికి కోరుతున్న ది' అను విదూషకునిమాటను వాస్తవమని ఒప్పుకొనును. దేవిని 'మహానీయురాలు' అని పేర్కొనును. సాధారణముగా అన్యనాయికలయం దాసక్తు లట్లుండరుగదా 'ప్రేముడి ఒరులపాలయినపుడు నాగరకులు అధికంగా దాక్షిణ్యముచూపుతారు' అని చిత్రలేఖ పల్కినను రాజునకు రాణియందు ఒకపాటి దాక్షిణ్యము లేకపోలేదు. అట్లే ఉర్వశియందు ప్రేమయు తగ్గలేదు. దేవి పోఁగానే 'దేవి దూరముపోయి యుండదు... ఊతి ఉర్వశి యేమయినా' అని ఉర్వశిని తలంచును. ఉర్వశీసమాగమముచే చాల సంతోషించును. ఇంతటి గొప్పరాజర్షి గంధమాదనవనమున విహరించుచున్న తఱిని "మిన్నేటి ఇసుకదిన్నెలలో క్రీడిస్తూ ఉన్న ఉదయవతి అనే విద్యాధరకన్యకను తేరిచూచినాఁడు." ఆపాటికే అలిగి ఉర్వశి 'కాంతుఁడు ఎంత బతిమాలుకొన్నా మెత్తబడక' కుమారవనముచొచ్చి తీగయైపోయినది. ఆతఁడు ఆప్రియతమను వెదకుచు రేయుంబవలు ఆవనమందు గడపి సంగమనీయముచే మరల ఉర్వశిఁబొంది తన రాజధానింజేరును ఇతనికి ప్రకృతులు అనుకూలురు. తుదకు సంగమనీయమును గ్రద్ద తన్నుకొనిపోయి ఆకారణముచే ఆయువు ఆశ్రమమును వదలుటయు, ఉర్వశి తన్నువదలి స్వర్గమునకు ఇంద్రసేవార్థము పోవుటకు సంసిద్ధయగుటయు, ననుపరిస్థితి యేర్పడఁగా పురూరవుఁడు తపోవనమునుచేరుట కుద్యమించును. ఇంతలో నారద మహర్షివచ్చి ఇంద్రసందేశమును తెలిపి పురూరవునికి శాశ్వతముగానే ఉర్వశినొసంగును.

మాణవకుఁడు, విదూషకుఁడు; 'మహాబ్రాహ్మణుఁడు.' రాజునకు అనుచరుఁడు, నర్మసచివుఁడు. 'రాజపరిహాస్యంచేత పైకి పిగులుచున్న

వాఁడై 'జనులునిండినచోట తననాలికని కట్టివేసుకో' లేఁడు' 'సన్నని గరిక పోచకొననున్న మంచుబొట్టులాగ ఇతని నాలికలో రహస్యము చాల సేపు ఉండదు" "చెడుచేటినిచూడగానే ఆరాజరహస్యము హృదయాన్ని భేదించుకొని వెడలు"ను. నిపుణికయు ఉపాయముగా రహస్యమును భేదించి వెడలును. రాజునుచూచినతర్వాత "రహస్యనిక్షేపమును కాచుచున్నావా" అని రాజడుగఁగా అప్పుడు ఆదాసి తన్నుమోసపుచ్చినదని తెలిసికొనును. రాజును వినోదపెట్టుటకు వంటయింటికి పోవును. ఇతనికి 'పంచవిధభక్ష్యాలని దానిదాని సంభారాలతో కూరుస్తూవుండడం చూస్తూవుంటే ఉత్కంఠ తీరుతుంది' ఎప్పుడును తిండిమీఁదనే దృష్టి. "మూఢుఁడు అన్నిటను ప్రమాదియే" ఏలన రాజు దాఁచుటకిచ్చిన భూర్జపత్రమును గాలికి జారవిడుచును. దానిని రాజెప్పుడెప్పుడు అడుగునోయని దిగులొందును. రాజును విరహాతురుని నానాసంభాషణలచే ఓదార్చుచుండును. రాణివచ్చి భూర్జపత్రమునుచూపి రాజును నిందించునప్పుడు తన అవ్యక్తభాషణములచే రాజు దోషమునే వెలికివేయునుగాని వేఱేమియుచేయ సమర్థుఁడుగాఁడు. 'దొంగసొత్తుతో దొరికినదొంగకు ప్రతివచనం ఉంటుందా' అను నీమాటలచే నీతఁడెంత బుద్ధిమంతుఁడో విస్పష్టము. అసందర్భముగా మాటలాడుచు నవ్వు పుట్టించుచుండును. నిరంతరము రాజు చెంతనేయుండి రాజును వినోదింపజేయుచుండును. ఈతనిమాటలచే రాజునకు ఉర్వశియందు ప్రేమ అభివృద్ధియగును.

ఊర్వశి 'నరసఖమునీంద్ర నూరుజ, నాకరమణి' ఆ ఋషి మహేంద్రునికి ఈమెను ఇచ్చెను. 'తపోవిశేషపరిశంకితుఁడైన మహేంద్రునికి కోమలాయుధము, రూపగర్వితయైన శ్రీకి గుండెతల్లడము, స్వర్గానికి అలంకారము.' కేశిదానవుఁడు పట్టుకొనినందున 'బిట్టు బెగ్గడిల్లినది.' రాజు విడిపించినవెనుక చాలసేపటికి మూర్ఛ తేరినది మహేంద్రునితో సమానుఁడైన రాజర్షి తన్ను కాపాడెనని చిత్రలేఖ చెప్పఁగా ప్రౌఢనాయిక గావున

రాజుపై ననురాగముదయించి 'దానవులు నాకు ఉపకారం చేసినారు సుమా' అని తలంచును. రాజు మాటలనువిని 'ఇతనివాక్కు ఎంతవానె ముగా నున్నది. అనియు చెప్పుకొనును. స్వర్వేశ్యగావున నీచేష్టిత మెల్లను ఒప్పియున్నది 'తేరికుదుపుచేత' 'అంసమున అంసంబు' ఒరయుటయు ఉర్వశి చిత్రలేఖను 'ఓసరిల్లు'మని కోరంగా చిత్రలేఖ 'నాకు శక్యంగాదు' అని చెప్పుటయు, స్మితమును, వేశ్యాజనసహజములుగా నున్నవి. శృంగారలజ్జచే ఉర్వశి తానే రాజతో మాటలాడక చిత్రలేఖ మూలముగా మాటలాడుట రమణీయము; అనురాగస్ఫోరకము. గంధర్వులు మింటికెగయంగా ఉర్వశియొక్క యేకావలి తీవకొమ్మకు తగుల్కొనును. చిత్రలేఖచూచి చిఱునగవుతో 'దిట్టముగా తగులుకొన్నది. వదలింప నశక్యమనితోస్తున్నది' అని భావగర్భితముగా చెప్పును అనంగా రాజుపై ఉర్వశిభావమును చిత్రలేఖ కనిపట్టినది. పోవునపుడు రాజును గాంచి నిట్టూర్పు పుచ్చుచు నిష్క్రమించును ఈమె వేశ్యగావున ఈ వృత్తమెల్ల నీమెకు ఉచితముగానేయున్నది. అందుచేతనే ఉర్వశీ చిత్రలేఖలను రాజు విడిపించుకొని వచ్చినప్పుడు రంభాద్యప్సరసలు 'సచిత్రలేఖను ప్రియసఖి నుర్వశినితోడుకొని విశాఖాసహితుండు భగవంతుండు చంద్రుండువోలె రాజర్షి వచ్చినాడు' అని చెప్పుట. ఈతండు తర్వాత ఉర్వశికి భర్తకాగల విషయమునుకూడ ఇది సూచించుచున్నది రాజు ఉర్వశీరాగాకృష్టుండై 'దుర్లభమందు తగులుకొల్పుచున్నాండు మన్మథుండు' అని తలంచును. తర్వాత రాజు ప్రమదోద్యానమందుండంగా 'మదనుని నియోగముచేత' ఉర్వశియు, దివ్యగావున, బయలుదేరి పురూరవునికడకు వచ్చును. పురూరవుని యాలాపమునువిని ఆతనికి భూర్జపత్రమందు మదనలేఖ వ్రాసి తర్వాత అతని కగపడును. ఇంతలో భరతశిష్యుండు పిలుచుటచే నాటకప్రయోగమునకై ఇంద్రలోకమున కేగును.

లక్ష్మీస్వయంవరమను నాటకప్రదర్శనమందు పొరంబాటున ఉర్వశి పురుషోత్తముం డనుటకు బదులు పురూరవుం డనుటయు నందుచే గురువు

శపించుటయు ఇంద్రుఁడు శాపావసానము ననుగ్రహించుటయు ఊర్వశికి అనుకూలములే యైనవి.

ఊర్వశి మరల పురూరవునికడకు వచ్చినప్పుడు అతనిరాణి ఔశీనరి, కాశిరాజపుత్రి, చెంత నుండెను. ఆమె రాజు ఊర్వశీలోలుఁడాయెనని ఎఱింగి తొలుత కోపగించినను తర్వాత ప్రియానుప్రసాదమను వ్రతమొనరించి రాజును ఊర్వశికి వదలివేయుటచే ఊర్వశికి మరల మంచిదేయైనది; రాజునకు అనుకూలమే. ఊర్వశి రాజునకు ఔశీనరియందు అనురాగము మిక్కుటమని కొంత అసూయపడినను అసూయావిముఖముగా నిట్లు పలికినది—'ఈమె దేవీశబ్దముచేత ఉపచారమొందుట యుక్తమే. తేజులో శచికి ఏమాత్రము తక్కువ కాదు' రాజు దేవిపై నభిమానముచూపినపుడు 'ఈమెయందు ఇతనికి బహుమానము మిక్కుటంగా ఉన్నది' అని కొంత కష్టపడును. చిత్రలేఖ జవాబుచే శాంతించును. రాణి 'రాజు ఏ చెలువనుకోరునో ఆ చెలువతో నేను ప్రేమబంధముతో వర్తింపవలయును' అని చెప్పినప్పుడు ఊర్వశి సంతోషాశ్చర్యముల పాలగును. తర్వాత రాజునుపొంది యథేచ్ఛముగా కొంతకాలముండును.

రాజ్యభారమును మంత్రులమీదనుంచిన రతిసహాయుని ఆ రాజర్షిని తోడ్కొని ఊర్వశి విహారార్థమై గంధమాదనవనమున వెళ్ళినది. అచ్చట ఉదయవతియను కన్యను చూచినాఁడని రాజుపై అలిగినది. తర్వాత కాంతుఁడు ఎంతబతిమాలినను వినక స్త్రీలు చొరరాని కుమారవనమును చొచ్చి లతయై పోయినది. తర్వాత సంగమనీయమను మణిచే పునస్సమాగమము కలుగును. అప్పుడు సంతోషమున రాజుతో నగరికివచ్చును.

తర్వాత కొలదికాలమునకు ఊర్వశి గర్భము ధరించును. గర్భలక్షణములు చూచుచుండియు రాజెఱుఁగలేదు. ఇంతలో నాతఁడు నైమిశేయయాగ మొనరింపనేఁగఁగా ఈలోపల ఊర్వశి ప్రసవించి కుమా

రని వెంటనే చ్యవనాశ్రమమున సత్యవతియను తాపసికడ నిల్లడయుంచి, రాజునకు నీవిషయమే తెలియనీయక దాఁచెను. ఏలయన పుత్త్రముఖ దర్శనము రాజునకాయెనేని వెంటనే ఊర్వశి పురూరవునివదలి ఇంద్రుని కడ కేగవలసినట్లు నియమము. ఎంతకాలము పుత్త్రముఖదర్శనము రాజు చేయఁడో అంతకాలము మంచిది. ఇట్లు కొన్నిసంవత్సరములు గడచిన యనంతరము ఆకస్మికముగా నొక విశేషదినమున రాజు గంగాయమునల కూడలిలో స్నానమాడి రాచగూడారము ప్రవేశించినవెంటనే సంగమ నీయమను నామణిని సేవకులు తెచ్చుచుండఁగా గ్రద్ద తన్నుకొనిపోవును. రాజు దానినేయఁబోఁగా నది దూరముపోవును. ఇంతలో చ్యవనాశ్రమ మందలి ఋషికుమారులతో నేగియుండిన ఆరాజపుత్త్రుఁడు ఆయువు బాణముతో ఆగ్రద్దనుకొట్టఁగా రాజభటులు మణినికొనిపోయి బాణ ముతోఁగూడ రాజునకిత్తురు. రాజు ఆబాణముమీఁది యక్షరములను చదువుకొని తనకు కుమారుఁడు పుట్టి పెద్దవాఁడైన విషయమును అప్పుడు గ్రహించును. ఇంతలో చ్యవనాశ్రమమునుండి సత్యవతియే వచ్చి బాలుని అప్పగింపఁగా ఊర్వశి ఈ యాకస్మికసంభవములంజూచి విషాదము నందును. ఇంతలో నారదుఁడు రాజునకు ఇంద్రసందేశమును చెప్పి ఊర్వశీ పురూరవులకు ఎడబాపులేకుండునట్లు చేయును. ఊర్వశి మాత్రము ఔశీ నరిని మరచిపోలేదు. 'మీదొడ్డమ్మకు నమస్కారముచేయుము' అని చెప్పును. తుదకంతయు సంతోషమే.

ఔశీనరి, కాశిరాజపుత్త్రి. రాణి. రాజు అన్యకాంతాసక్తుఁడయి నందున నీమెకు తొలుత స్త్రీజనసహజమైన యీర్ష్యజనించినది. తర్వాత, పతివ్రతగావున 'ప్రియానుప్రసాదన'మను వ్రతమొనరించి రాజునకును ఊర్వశికిని స్వేచ్ఛావిహారమునకు అనుజ్ఞ నిచ్చును ఈమెయందు రాజు నకు అభిమానము మిక్కుటము. 'తేజులో శచికి ఏమాత్రము తీసిపోదు' అని సవతిచేతనే చెప్పించుకొన్న గాంభీర్యవతి.

కాళిదాసనాటకములలోని గుణములు.

"మాళవికాగ్నిమిత్ర విక్రమోర్వశీయాభిజ్ఞానశాకుంతలములు కాళిదాస నాటకత్రయమని ప్రఖ్యాతముగదా. అందు గుణాతిశయము లెల్లను యథోత్తరము పెంపొందియున్నవి. మూడును మదనుని జయభేరులే, మూఁటను శృంగారమే అంగి. అయినను భేదములు గలవు. మూఁటనుం గ్రమముగా రాచకన్య, స్వర్వేశ్య, మునికన్యయు, నాయికలు; తొలిదానం గామసిద్ధి కలదు. రెండవదానపుత్రోత్పాదనరూపధర్మంబును, మూఁడవదాన ఆరెండింటితోఁగూడ పరిపరిగ్రహపరాఙ్ముఖతయు ధర్మదార పరిత్యాగజనితానుశయంబును నుత్కటములు. ఏవమాదిగుణాతిశయ ములచేత శాకుంతలము లోకములో నాటకరాజమయినది. అయినను ఇందును నాయకునియందు స్వార్థపరతయే కనఁబడుచున్నది. ఉత్తరరామ చరిత్రములో భవభూతి స్వార్థపరతను అధఃకరించి లోకారాధనవ్రతధ్వజ మును స్థాపించినాఁడు. దానంజేసి పెద్దఁచిత్తమున నదియే శాకుంతల మునకన్న నుత్కృష్టమైనది. సామగ్రహణక్రమమున నే ఈత్రయమున కాళిదాసభారతి ముగ్ధామధ్యాప్రౌఢావస్థలం జూపుచున్నది. దానంజేసి అదియ తద్రచనాక్రమమని తోఁచెడిని తోఁచుచున్నది.

"వీనియందెల్ల చక్షుఃప్రీతిమనస్సంగములు వలసియున్నవి. అందు లకు విరళ నేపథ్యమున నృత్తగీతములు రాజకన్య గావున మాళవికకు ఉచితములైనవి ఉర్వశియందు పురూరవునికి మనస్సంగము ఏకరథం బున నొండొరువుల నొరయుచుం గూర్చుండుటయు, ఉర్వశి ఉద్ఘాతము కలిగినప్పుడు ఆతనిపైఁ బడుటయు, ఆతనిం గృతజ్ఞతతోఁ గామప్రేరిత సవిభ్రమ దృష్టులతోఁగాంచుటయు, అని కులకన్యలతో ఘటిల్లని కారణ విశేషములచే తిరముగా నాటుకొన్నది. మునికన్యయగు శకుంతలతో నివేవియు ఘటిల్లవు. కాన అందులకై కాళిదాసుఁడు ప్రియదర్శికలోని తుమ్మెదల తుటుమునుండి ఒకతుమ్మెదం దెచ్చికొన్నాఁడు. అదిపైకొనఁగా నామెపడిన తత్తఱపాటును ఆతుమ్మెదంగాంచిన యాజళుకుఁజూపులును

కామప్రేరితములైన శృంగారచేష్టలతోడి సవిభ్రమదృష్టులుంబోలె దుష్యంతునికి మనస్సంగము గలిగించినవి."

(వే. వేం. శాస్త్రి మాళవిక - ఉపోద్ఘాతమునుండి.)

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారి భాషాసేవ.

ఆంధ్రవాఙ్మయమునకు పందొమ్మిదవశతాబ్ద్యుత్తరార్ధమున నూతన వికాసము కలిగినది. అట్లే దేశమంతటను ఒక్కభాషకే అననేల పెక్కింటికి నూతనోజ్జీవము కలుగఁజొచ్చినది. అంతకుముందు దేశమందు లేనివి, వాఙ్మయమునకు జీవనౌషధములు, ముద్రాయంత్రములు వెలయఁజొచ్చినవి. దేశమంతయు మేలుకొనం దొడంగినది.

అట్టి యీకాలమున శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారి యాగమనము వాఙ్మయమున నొక క్రొత్తయుగమును సూచించుచున్నది; గద్యపద్యనాటక విమర్శకాదివాఙ్మయములలో వారుచూపినపద్ధతులు పెక్కులు.

నెల్లూరుజిల్లా కావలితాలూకాలో సముద్రతీరమున, ఇసుకపల్లెకు సమీపమున, మల్లయపాళెమని గ్రామమును వేదమువారు పుదూరు ద్రావిడ బ్రాహ్మణులు సర్వాగ్రహారముగాఁ బడసి యనుభవించుచుండిరి. అందు వేంకటరాయశాస్త్రులవారని 'వేదశాస్త్రములందు ప్రఖ్యాతులు, అప్రతిగ్రాహకు' లుండిరి. వారికుమారులు వేంకటరమణశాస్త్రిగారు, బాల్యమందు నెల్లూరువదలి కంచిలో నివర్తి వేంకటరామశాస్త్రులవారి కడ చదివి, మొదట మదరాసులో, వెనుక కాకినాడ, నరసాపురము, పోడూరు, విశాఖపట్టణము, రాజమహేంద్రవరము, మొదలైన ప్రదేశములలో సంస్కృతాంధ్రపండితులుగా నుండి, "వైయాకరణపతంజలి" యని ప్రఖ్యాతినందిరి.

వీరి పెద్దకుమారులు శ్రీవేంకటరాయశాస్త్రులవారు మదరాసులో ౧౮౫౩సం॥ డిసంబరు ౨౩ తేది జన్మించిరి. శాస్త్రులవారి బాల్యమంతయు నాంధ్రదేశమున పలుతావుల గడచెను. (౧౮౭౬ సం. మెట్రిక్యులేషను

మొదటితరగతియం దుత్తీర్ణులై పదిపదుకొండురూప్యముల స్టయిపెండుతో మదరాసులో నార్మలుస్కూలులో ట్రైనింగు పొందిరి. అప్పుడు వీరి యాంధ్రగురువులు శ్రీ బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులవారును, చదలవాడ సీతారామ శాస్త్రులవారును. ౧౮౭౫ సం ఎఫ్. ఏ., పరీక్షయం దుత్తీర్ణులై తర్వాత నుద్యోగములో ప్రవేశించి పదునొకండుసంవత్సరములు అటనట ఉపాధ్యాయవృత్తియందు గడపిరి. ఆదినములలో నచ్చైన గ్రంథములలోను ప్రచారమునందున్న తాళపత్రగ్రంథములలోను చదువక విడిచినది లేదు; చదివి మఱచినది లేదు.

ఇంతలో నాంధ్రదేశమున వితంతువివాహములు బయలుదేరినవి. శాస్త్రులవారిని పలువురు సనాతనులు కోరి వారిచే ఉపన్యాసము లిప్పింపసాగిరి. ఈసందర్భమున శాస్త్రులవారు కావించిన పరిశోధనయు ప్రచారములును అపారములు. 1885 సం ఈవిషయముల నెల్లచేర్చి గ్రంథముగా ప్రకటించిరి. ఈఖ్యాతిచే మిల్లరుగారు ౧౮౮౬ సం నవంబరులో శాస్త్రులవారికి మదరాసు క్రిస్టియన్కాలేజి సంస్కృతోపాధ్యాయపదమును ఒసంగిరి.

ఈయుద్యోగముతో శాస్త్రులవారి జీవితములోని ప్రధానఘట్టము ప్రారంభమగుచున్నది. శాస్త్రులవారికి జీవితమునందు చక్కఁగా కుదురుపాటుకలిగినది, గ్రంథరచనకు అవకాశ మేర్పడినది. ఇంతకుముందే శాస్త్రులవారు గ్రంథరచనకు ప్రారంభించి ప్రక్రియా-ఛందస్సు, అలంకారసారసంగ్రహములను ప్రకటించియుండిరి. కథాసరిత్సాగరమును దినమునకు ఐదుపుటలవంతున అనువదించుటకు ప్రారంభించి ౧౮౯౧ సం. పూర్తిచేసి ప్రకటించిరి.

"నానాఖ్యానమనోహరంబైన" యీప్రబంధ మొక యపూర్వశైలిని రచియింపఁబడినది. కఠినపదాడంబరము లేక, సులువైన పదజాలములతో, కథాభాగములకు ఆయాచోటుల సనువైనశైలితో, ఎల్లవారికిని సులభగ్రాహ్యమై ఈవచనగ్రంథము ఆంధ్రవాఙ్మయమున నొక నూతన

శైలికి మార్గదర్శకమైయున్నది. కొందఱు ప్రబంధముల వచనముల శైలిని వ్రాయుచుండిరి; మఱి కొందఱు ఆంగ్లగ్రంథముల సాంప్రదాయములను తెనుఁగులోనికి తెచ్చుచుండిరి; శాస్త్రులవారు తెనుఁగువారి జాతీయతను తోఁపింపఁజేయు తిక్కనాదుల సాంప్రదాయము ననుసరించి ఆంధ్రదేశమందలి జనసామాన్యముయొక్క వాడుకభాషకు చేరువయైన గ్రాంథిక భాషలో కథలను వ్రాసిరి.

పాత్రోచిత భాష.

౧౮౯౧ సం. శాస్త్రులవారు నాగానందనాటకము నాంధ్రీకరించిరి. దీనిప్రకటనము ఆంధ్రనాటకవాఙ్మయమునందు నూతన యుగప్రారంభమును సూచించుచున్నది. శాస్త్రులవారు ఇట్లు వ్రాసియున్నారు—"మనవారు మేఁకదాఁటుగా చిరకాలము పురాణముల నాంధ్రీకరించి తర్వాత ప్రబంధంబుల విసివి యిపుడు అన్యములం దొడంగినారు. మఱియు గీర్వాణనాటకముల నెఱింగియు హూణనాటకములం జదువువఱకు నాటకముల వ్రాయరైరి. గీర్వాణకథల నెఱింగియు హూణనవలలం గాంచినదనుక నవలల పయింబడరైరి. మఱి గద్యకవన మొక ప్రజ్ఞ కాదఁట, ఆభావముచే నవలలు లేకపోయినవి. నాటకములు వ్రాయమికి అట్టి కారణమే యొకటిగలదు."

౧౮౮౦ సం ప్రాంత్యమున కొందఱు సంస్కృతనాటకముల ననువదింపసాగిరి. వీనిని, సంస్కృతమర్యాదప్రకారము ప్రాకృతాది భేదముల లక్షణము ననుసరింపక అంతటను వ్యాకృతాంధ్రమే ప్రయోగించి రచియించుచుండిరి. నీచపాత్రలకును ఉదాత్త నాయికానాయకులకును ఏకవిధభాషనే ప్రయోగించుచుండిరి. ఇది ఔచిత్యమునకు దూరము. నాటకము దృశ్యకావ్యము. ఆడఁగా చూడఁదగినది. లోకవృత్తానుకరణము. అట్టిచోట అందఱికిని ఏకవిధభాష పెట్టుట అసహ్యకరము. శాస్త్రులవారు నూతన మార్గములం గోరువారు, నాగానందమున నొక క్రొత్త మార్గ మవలంబించినారు. సంస్కృతనాటకముల మర్యాద నవలంబించి

మూలములో సంస్కృతముండుచోట సలక్షణభాషయు; ప్రాకృతాది భాషాభేదము లుండుచోట్ల తెనుఁగు గ్రామ్యభేదములనుం బ్రయోగించి అనువదించిరి. ఆంధ్రవాఙ్మయమున పాత్రోచితభాషయందు రచియింపఁ బడిన ప్రథమాంధ్రనాటక మిదియే. అంతకుముందు పాత్రోచితభాష యననేమో మన పండితులకు తెలియదు.

పలువురు పండితులును కవులును ఔచిత్యాభిమానులు హర్షించిరి. కొందఱకు అకారణముగా శాస్త్రులవారి గ్రామ్యముంగన్న ద్వేష మారంభమాయెను. పండితులలో నీవిషయ మొకయలజడి బుట్టించి వృద్ధిచేయసాగినది. కొందఱు పండితులు తమ పొరఁబాటును తెలిసికొని తాము పాత్రోచితభాష యవలంబించిన ఎక్కడ శాస్త్రులవారి శిష్యుల మగుదుమోయని భయపడియు, ఆకీర్తి శాస్త్రులవారికి రానేల యని అసూయవహించి నీచపాత్రలకు అచ్చతెలుఁగును పెట్టసాగిరి. దీనిచే వారి నాటకములు అసహ్యములుగా పరిణమించినవి. సరిపడనిపండితులు శాస్త్రుల వారిని గ్రామ్యశాస్త్రియని యాక్షేపించిరి. వారిని తలఁద్రొక్కినట్లు ౧౮౯౬ సం. ఈపద్ధతినే యవలంబించి శాస్త్రులవారు కాళిదాస శాకుంతలమును అనువదించిరి. ౧౮౯౭ సం. వారు, తాము బాల్యములో తమ తండ్రిగారు చెప్పగా విన్నట్టి ప్రతాపుకథను పెంపొందించి, పెక్కుపాత్రలను సృజంచి తమకు తోఁచినట్లు అల్లి నాటకముగా ప్రకటించిరి. ఇది ఆంధ్రవాఙ్మయమున మొదటి జాతీయనాటకము, స్వతంత్రరచన. ఈ నాటకమందలి కథాసంవిధాన చమత్కారము, సన్నివేశ సౌభాగ్యము, సమన్వయ సౌలభ్యము, పాత్రనిర్మాణకౌశలము, రసపోషణము, కవన స్వారస్యము, మొదలగువాని నిండు కలిమి యటుండ, బహుపాత్ర నిర్మాణముం గావించి ఎనిమిది తొమ్మిదితెగల గ్రామ్యభేదములం బ్రయోగించి, తమ పాత్రోచిత భాషాసిద్ధాంతమును తిరముగా నెలకొల్పుట మాత్రమే గాదు, శాశ్వతముగా తెలుఁగువారికి రూపకరచనావిధానముం జూపినారు. ఆకాలముననే మఱి రెండు స్వతంత్ర నాటకములు వెలు

వడినవి, శ్రీధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారి చిత్రనళీయమును, శ్రీగురుజాడ అప్పారావుగారి కన్యాశుల్కమును.

ఈకాలమున శాస్త్రులవారిపై అకారణముగా పలువురకు ద్వేష భావ ముదయించినది. శాస్త్రులవారి పాండిత్యమును ఖ్యాతినిగని మన వారు ఓర్వలేకపోయిరి. చాటున మాటున దూషించుచునే యుండిరి. శాస్త్రులవారు అకారణముగా కయ్యమునకు దిగలేదు చాలకాల మోర్చి కొనియుండి తుదకు విమర్శనగ్రంథములను వ్రాయంబూనిరి. వీనిలో ప్రధానమైనది శ్రీకొక్కొండము వేంకటరత్నంపంతులవారి యాంధ్ర ప్రసన్న రాఘవనాటకముపై విమర్శ. శాస్త్రులవారి గ్రామ్యమును ధ్వంసముచేయదలంచి కవిపండితసంఘము నేర్పాటుచేసి ఆ సరిగడనిపండితులు వ్యూహము పన్నిరి. కాని ఆసభలలోని యుపన్యాసములచే శాస్త్రులవారి మతమే ఎల్లవారును అంగీకరించినారు

శాస్త్రిగారి ఆంధ్రీకరణ ప్రకారము.

సంస్కృతాంధ్రములలో శాస్త్రులవారి పాండిత్యము సమగ్రము. పండితుండేగాక కవి. హాస్యరసము వంశక్రమాగతమైన ఆస్తి; పెట్టని సొమ్ము, సహజము. 'హాలాహలరూకరసంబుదరంబు నిండారద్రావిన' రస ద్రష్ట. ప్రతాపరుద్రీయాదినాటకములను నిర్మించిన రసస్రష్ట. లోకానుభవము సమగ్రము. వీనిచే నీనాటకమందు ఏర్పడినగుణములు—సాధు పాఠనిర్ణయము, మూలానుసరణము, అర్థసౌలభ్యము, పాత్రోచితభాష అనునివి

సాధుపాఠనిర్ణయమువిషయమున, అలవడిన సంస్కృతవ్యాఖ్య లును, ఊహయు నాధారములు. ఇది విశేషముగా ప్రత్యేకవ్యాసముచే తెలుపదగిన విషయము. ఇంటర్మీడియేటు విద్యార్థుల కనవసరము. ఆయాశ్లోకములలోను పాత్రభాషితములలోను కవిహృదయమును గుర్తించి ఔచిత్యము ననుసరించి సాధుపాఠమును నిర్ణయించుకొని అను వదించినారు. మూలానుసరణము చాల ముఖ్యమైనది. కాళిదాసుశ్లోక

ములలో చెప్పినభావములను పోనీయక ఆయాపదములలో మహాకవి ఏయేభావములను ఎట్లెట్లు పొందుపరచినాఁడో ఆస్వారస్యమువచ్చునట్లుగా శాస్త్రిగారు అనువదించినారు అక్షరమక్షరమును మూలమునకు సరివచ్చునేగాని ఎచ్చటను తు. చ. తప్పదు. పైగా నీయనువాదములు మూలమునకు పెక్కుచోట్ల వ్యాఖ్యలవంటివి. అర్థసౌలభ్యమువిషయమున నాటకమే ప్రమాణము. చదువరులకు, ఒకపాటిజ్ఞానము గలవారికి పద్యములు సులువే. ఈపద్యములలో శాస్త్రులవారు ప్రబంధముల ధోరణిం బాటింపక నాటకశైలిని అనుకరించినారు. అనఁగా పద్యములు పాత్రభాషితములు; నేరుగా మాటలాడిన ట్లుండవలయునుగాని కథ చెప్పిన ట్లుండ రాదు. పైగా సంస్కృతశ్లోకముండలి భావగాంభీర్యమును పదప్రయోజనమును రావలయును. ఈరెండంశములను మనస్సున నుంచుకొని పద్యములను చదివిన రసవంతముగానుండును. పాత్రోచిత భాషలో శాస్త్రులవారి ప్రతిభ గోచరించును. ఈనాటకమున విదూషకుని వాక్యములు గ్రామ్యము. రాజాది పరిశుద్ధము ఊర్వశీ చిత్రలేఖాదులు ఉత్తమగ్రామ్యమును మాటలాడుదురు నీచగ్రామ్యమున కిందు తావులేదు.

శాస్త్రులవారు మొదట ౧౮౯౦లో జ్యోతిష్మతీ ముద్రాక్షరశాలను స్థాపించి సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములను ముద్రింప నారంభించిరి. కాని అప్పుడు ఆర్థికముగా క్లేశములు కలుగుటచే దానిని మానిరి. మరల, కృశ్చియన్కాలేజీపండి విరమించుటకు సంవత్సరము పూర్వము ౧౯౦౯లో జ్యోతిష్మతీముద్రాక్షరశాలను ప్రారంభించి అందనేక గ్రంథములను ముద్రించి యాంధ్రులకృతజ్ఞతకు పాత్రులైరి. వీనిలో ముఖ్యమైనది శృంగారనైషధవ్యాఖ్య ౧౯౧౩.

ఈకాలములోనే గ్రామ్యవాదమును అరికట్టినారు. మొదట గ్రామ్యమును తెచ్చినవారు శాస్త్రులవారే. గ్రామ్యమునకు వాఙ్మయములో స్థానముకలదని చెప్పినారు "రసజ్ఞులు కారణవిశేషములంబట్టి గ్రామ్యమందు గ్రంథములను వ్రాసికొందురుగాక. బొబ్బిలిపాటయు,

దేశింగురాజుపాటయు గ్రామ్యములేగదా. ఆ శాస్త్రవేత్త నల్లన రచించిన జంగాలపాటలోని వీరరసము ఇంచుకేనియు రంగరాట్చరిత్రమున లేదు. ఇది గ్రామ్యప్రభావముగాదు. రచనాప్రభావము...అట్లే గ్రామ్యమున సుద్దులును కథలును గద్దెలును రసవంతములు గలవు. 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్మ'ని గదా విశ్వనాథకవిరాజు అనుశాసించినాడు. అది హృదయంగమము గాని, బాలుర పాఠపుస్తకములను గ్రామ్యమున వ్రాయుటయు, ఆ గ్రామ్యపుస్తకములను నిర్బంధపూర్వకముగా పాఠశాలలో చదివించుటయు, అసమంజసము."

వెనుక శాస్త్రులవారిజీవితము చక్కగా నడువలేదు. మరల క్లేశములు ప్రారంభమైనవి. ౧౯౧౮ సం. నెల్లూరనే కాపుర ముండదలంచి అచ్చటికేగినారు. దీనిచే వారికి చాలనష్టముకలిగినది. గుమాస్తాలుగా చేరినవారు పలువురు వంచకులై ద్రవ్యము నేమి, పుస్తకములనేమి, యంత్రభాగములనేమి, పనిముట్లనేమి పెక్కింటిని హరించిరి కాని శాస్త్రులవారి 'నిండుమనంబు నవ్య నవనీతసమానము, పల్కు దారుణాఖండల శస్త్రతుల్యము.' అందుచే ఆ గుమాస్తాలే పాదములపైబడి క్షమాపణవేడగా మరల చేర్చుకొనిరి.

సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటు సంపాదకత్వము శాస్త్రులవారిజీవితములో నొక మెఱపువంటిది. అంతలో వెలుగు అంతలో చీకటి రు ౨౫౦ వేతనముపై నియమింపబడిరి. రెండేండ్లు మదరాసులో సంపాదకత్వము వహించి విరమించిరి.

మరల శాస్త్రులవారు గ్రంథరచనకుం బూనుకొని ఆ యచ్చాపీసునే పెట్టుకొని పాటుపడుచుండిరి. ఆముక్తమాల్యదకు వ్యాఖ్య వ్రాయ నారంభించిరి మధ్య చిన్న గ్రంథముల నెన్నిటినో ప్రకటించిరి. లెక్కలేని సత్కారములును జరుగుచుండినవి. కాని ఆర్థిక క్లేశములు తగ్గలేదు.

తుదిదినములలో వారికి మనఃక్లేశములుకలిగినందున విశేషగ్రంథ రచన చేయలేదు. వారి చేసినపని సామాన్యుఁడు చేయగలిగినదిగాదు. ఆముక్తమాల్యదవ్యాఖ్యను పూర్తిచేసి ముద్రించిరి. సాహిత్యదర్పణాదిగ్రంథముల బాంధీకరించిరి. నిరంతరము గ్రంథశోధన చేయుచునే యుండిరి. పెక్కు సంస్కృతాంధ్ర గ్రంథములను దిద్దియు, తమజీవితములో కాకపోయినను ఎప్పటికైనను ప్రకాశముం బొందుగాకయని, టీకలు వ్రాసియు పదిలపరిచినారు (విస్తరము వేంకటరామశాస్త్రి జీవితచరిత్ర సంగ్రహమున చూడుఁడు.

శ్రీ

ఆంధ్ర - విక్రమోర్వశీయము.

శా. ఏనిం జాటును రోదసీభరితుఁ డౌనేకాత్ము వేదాంత, మె
వ్వానిం జెందెడి నీశ్వరాఖ్య యితరాప్రాప్తంబు సార్థార్ణమై
ధ్యానింతు ర్మను లెవ్వనిన్ నియమితప్రాణాదులై ముక్తికై
తానిశ్శ్రేయస మిద్ధభక్తివశుఁ డాస్థాణుండు మీ కిచ్చుతన్.

ప్రస్తావన.

నాంద్యంతమున

సూత్రధారుఁడు.—అతివిస్తరము వలదు. [నేపథ్యమువైపు చూచి] మారిషా, ఇటు రావోయి.

[పారిపార్శ్వకుఁడు ప్రవేశించును.]

పారిపార్శ్వకుఁడు.—వచ్చితిని బావా.

సూత్ర.—మారిషా, ఈ సభవారు పూర్వకవుల ప్రయోగబంధములను పెల్లుగా చిత్తగించియున్నారు, కావున, నే నిపుడు విక్రమోర్వశీయ మనెడి యపూర్వనాటకమును ప్రయోగించెదను. అందులకై పాత్రవర్గమును తమతమ పాఠములయందు అప్రమత్తులుగా సిద్ధపడవలసినదని హెచ్చరింపుము.

పారి.—బావ యాజ్ఞాపించినట్లు. [అని నిష్క్రమించును.

సూత్ర.—ఇదె యిపుడు ఆర్యమిశ్రులకు విన్నవించుకొనుచున్నాను. [ప్రణమిల్లి.

తే. ప్రణయవంతులమీఁది దక్షిణత నేని,
వస్తుపురుషులపై గౌరవమున నేని,
అవధరింపుఁడి సావధానాత్ములగుచుఁ,
గాళిదాసగ్రథితరూపకమును దీని. 2

నేపథ్యమున.

కావరయ్యా కావరయ్యా! వేల్పులమీఁద పక్షపాతంగలవాడు గానీ, ఆకాశగమనం గలవాడుగానీ, కలడేని

సూత్ర.— చెవి యొగ్గి ఏమి యిది! నేను విన్నపము చేసికొన్న వెంటనే గొరవంక కొమ్మలదియుం బోలె ఆకసమునుండి నాదము వినఁబడుచున్నది! ఆలోచించి కానీ, తెలిసినది:—

తే. నరసఖమునీంద్రుసూరుజ నాకరమణి
విత్తపునిమోలిల *నాడి నివృత్తయగుడు,
నర్ధపథమున నమరారు లాఁకఁగొనఁగ,
శరణుకై కుయి వెట్టు నచ్చరలగణము. 3

అని నిష్క్రమించును.

ప్రస్తావన ముగిసినది.

---

* ఆడి - "కైలాసనాథ ముపసృత్య" అని పా. మదూహితము.

ప్రథమాంకము.

[అంతట అప్సరసలు ప్రవేశింతురు.]

అందరు.—కాపరయ్యా కాపరయ్యా! వేల్పులమీద పక్షపాతంగలవాడుగానీ, ఆకాశగమనం గలవాడుగానీ, కలడేని.

[అంతట రథముచేత రాజును సారథియు (అపటీక్షేపమున) ప్రవేశింతురు.]

రాజు.—మొఱ యిడవలదు, మొఱ యిడవలదు! సూర్యోపస్థానమునుండి మరలిన నన్ను పురూరవునిఁ దఱియుఁడు; ఎందువలననుండి మిమ్ముఁ గావవలయునో చెప్పుఁడు.

రంభ.—అసురదర్పమునుంచి.

రాజు.—ఏమీ! అసురదర్పము మీకు ఎగ్గుచేసినదా?

మేనక.—అవధారు మహారాజా! ఎంతటి తపోవిశేషశంకితుడైన మహేంద్రునికి కోమలాయుధమో, రూపగర్వితయైన శ్రీకి గుండెతల్లడమో, స్వర్గానికి అలంకారమో, ఆ మా ప్రియసఖిని ఊర్వశిని కుబేరాస్థానినుంచి మరల వస్తూవున్నదాన్ని చిత్రలేఖాద్వితీయను హిరణ్యపురవాసి కేశి యనే దానవుడు ఆకస్మికంగాచూచి చెఱబట్టుకొని పోయినాడు.

రాజు.—ఆజాల్ముఁడు ఏదిగ్విభాగమువైపు పోయినాఁడో ఎఱుఁగుదురా?

సహజన్య.—పూర్వోత్తరంవైపు.

రాజు.—అటయిన దిగులు మానుఁడు. మీసకిని తెచ్చుటకు యత్నించెదను.

అచ్చరలు.—సోమునినుంచి ఒకటే ఎడమువాడనైన నీయందిదేమి యాశ్చర్యం?

రాజు.—నన్ను మీరు ఎచట ఎదురు సూచుచుండెదరు ?

అచ్చరలు.—ఇదె యీ హేమకూట శిఖరముమీద.

రాజు.—సూతుఁడా! ఐశానదిక్కునకు గుఱ్ఱములను వడి గొలుపుము.

సూతుఁడు.—ఆయుష్మంతునియాజ్ఞ. [అని అట్లు చేయును.

రాజు.—[రథవేగమును రూపించి] బళిబళి! తేరు పోవుచున్న యీవేగముచేత నేను ముందు తరలు గరుత్మంతుని సయితము కలసికొనఁ గలను. మఱి యీయింద్రాపకారిమాట చెప్పవలయునా? అట్లే గదా.

చ. పొడిపొడి యౌచుఁ దేరిమునుపోవు దుమారము వోలె మేఘముల్,
అడరెడినో యరిభ్రమి నరాంతరపంక్తి యరాంతరంబులన్,
నిడివిగఁ జిత్రముల్బలె వినిశ్చలముల్ హయమౌళిఁ జామరల్,
పడగ చెలంగు యష్టితుదిఁ బ్రాంతమునన్ సరి గాలితీవ్రతన్. 4

[రథముతో రాజును సూతుఁడును నిష్క్రమింతురు.

రంభ.—ఒసే, ఆ రాజర్షి వెళ్లినాడు. ఆ నిర్దిష్టప్రదేశానికే పోదాము రండి.

ఇతరలు.—సఖి, అట్లే చేతాము.

[అని అందఱు శైల మెక్కుట నభినయించి నిలుతురు.

రంభ.—ఆ రాజర్షి మనహృదయశల్యాన్ని వెలువరించునా?

మేనక.—నీకేల సంశయం? పోరు ఆసన్నమయినప్పుడు మహేంద్రుడు మర్త్యలోకంనుంచి ఈయననే సగౌరవంగా రప్పించి విజయసేనమొనలో నియోగిస్తాడు గదా.

రంభ.—తప్పకుండా యిపుడు విజయం పొందును గాక.

సహ.—[క్షణమాత్రముండి] ఓసీ, ఊఱడిల్లండి ఊఱడిల్లండి. ఇదుగో నిగుడుతున్న లేడిజెండాతోటిది ఆరాజర్షి రథము సోమదత్తము కనబడుతున్నది. ఆతడు పోయినపని సాధించక మరలడు గదా.

[అందఱు పైకి కన్నులెత్తి చూచుచున్నారు.

[అంతట రాజు సూతుఁడును, చిత్రలేఖావలంబితహస్త భయనిమీలితాక్షి ఊర్వశియు ప్రవేశింతురు.]

చిత్రలేఖ.—ఊఱడిల్లు ఊఱడిల్లు ప్రియసఖి.

రాజు.—

తే. తొలఁగె భీరుక, సురరిపువలనిభయము,
వజ్రిమహిమ జగత్త్రయావనము గాదె?
కానఁ దెఱవు వెడంద యాక్రాలుగన్ను,
నళిని ప్రత్యూషమున మహోత్పలముఁ బోలె. 5

చిత్ర.—అయ్యో! ఉచ్ఛ్వాసమాత్రమే జీవచిహ్నంగావున్నది! ఈమెకు ఇంకనూ చైతన్యం రాకున్నది;

రాజు.—మీసకి బిట్టు బెగ్గడిల్లినది. అట్లే గదా.

క. విడువద యిప్పటికి నదరు,పడఁతియెదను గుసుమసదృశబంధనమును, దె
ల్పెడి స్తనమధ్యోచ్ఛ్వాసిత, నడరెడుహారిచందనద్రవాంకము దీనిన్.

చిత్ర.—ఓసే! మనస్సు నిబ్బరంచేసుకోవే, అచ్చరలాగ తోచకున్నావే! [ఊర్వశి తెలివిపొందును.

రాజు.—కోమలీ, నీచెలి మూర్ఛఁదేరుచున్నది. చూడు.

తే. శశి పొడువఁ జీకటి యడంగు నిశయుఁ బోలె,
సాంద్రధూమం బఱునిశాగ్నిజ్వాల వోలె,
లోనిమూర్ఛ యొడలుచుండఁ జాన దోఁచు
గట్టురిలినఁ గలఁగి తేరు గంగ వోలె. 7

చిత్ర.—సఖీ, దిగులు మానవే. ఆవేల్పులపగతురు హతాశులు పరాహతులైనారుగదా.

ఉర్వశి.—[కన్నులు తెఱచి] మహేంద్రు డేమయినా తన ప్రభావాన్ని చూపించినాడా!

చిత్ర.—మహేంద్రుడు గాడు, మహేంద్రునితో సమానుడైన యీరాజర్షి.

ఉర్వశి.—*తన్నుం జూచుకొని, ఆత్మగతము: దానవులు నాకు ఉపకారం చేసినారు సుమా.

రాజు.—ప్రకృతిస్థను ఉర్వశిని నిర్వర్ణించి, స్వగతము: అచ్చర లందఱును నారాయణఋషిని వలపింప వచ్చి అతనితొడనుండి జనించిన యీరమణిని గాంచి సిగ్గు చెందుట యుక్తమే సుమా. అట్లన నేల, ఈ రూపము తాపసునిసృష్టి యనఁదగినదిగాదు. అట్లె గదా—

ఉ. పైదలిఁ జేయ నయ్యె విధి ప్రాప్తమహోజ్జ్వలకాంతి చంద్రుఁడో?
ఆదిరసైకకంద మగు నయ్యసమాస్త్రుఁడో? పుష్పమాసమో?
వేదజడుండు ప్రాఁదకసి వీతసముత్సుకతూహలుం డెటుల్
శ్రీ దొలఁకఁగ మనోహరముఁ జేయఁగ నేర్చెడి నిట్టిరూపమున్. 8

ఉర్వశి.—చెలీ, ఆ సఖీజనము ఎక్కడ ఉండును.

చిత్ర.—అభయ మిచ్చినమహారా జెఱుగును.

రాజు.—ఉర్వశిని గాంచుచు: మిక్కుటపునెగులులో నున్నది నీవే యూహింపుము.

తే. స్వైరముగ నీవు భామ, యవంధ్య మైన
యెవని కనుమోళ్ల నొకపరి యేని నిలుతొ,
ని న్నెడయ లేక యాతఁ డే నెగులుఁ జెందఁ,
జెలుల స్నేహారసార్ద్రిలఁ జెప్ప నేల? 9

ఉర్వశి.—అపవారించి: ఇతనివాక్కు ఎంత నాణెముగానున్నది! కా కేమి! చంద్రునివల్ల అమృత మన్న ఆశ్చర్యమేమి? ప్రకాశము: కను కనే చూడడానికి నా హృదయము తమకపడుతూ ఉన్నది.

రాజు.—చేతితో చూపుచు:

---

* పా. రాజుం జూచుచు.

క. నీమొగముం జూచెద రిదె, కోమలి, నీచెలులు హేమకూటస్థిత లై,
గామముం బాసిన రాతిరి, సామిం బ్రత్యాగతప్రసాదుం బోలెన్. 10

[అని ఉర్వశిని సాభిలాషముగాఁ గనును.]

చిత్ర.—సఖీ, చూడు.

ఉర్వశి.—[రాజును ఆసతోఁ గాంచుచు] సమదుఃఖతచేత నన్ను కన్నులతో త్రాగుతున్నట్లు తోఁచెని.

చిత్ర.—[సాకూతముగా] ఎవరు ?

ఉర్వశి.—ఇదె ప్రణయిజనము.

రంభ.—[హర్షముతోఁ గాంచి] సఖి, సచిత్రలేఖను ప్రియసఖి నుర్వశినితోడ కొని విశాఖాసహితుడు భగవంతుడు చంద్రుఁడువోలె రాజర్షి వచ్చినాఁడు.

మేనక.—[చూచి] సఖి, మనకు ఇందు రెండు ప్రియములు. మన ప్రియసఖిని ఉర్వశిని తేవడమున్ను, మహారాజు అక్షతశరీరుడుగా రావడమున్ను.

సహజన్య.—సఖి, సరిగా చెప్పితివి. దానవులు దుర్జయులుగదా.

రాజు.—సూతుఁడా, ఇదే ఆకొండశిఖరము, రథమును డిగ్గ నడుపుము.

సూతుఁడు.—ఆయుష్మంతుని యాజ్ఞ. [అని అట్లే చేయును.]

రాజు.—[చక్రోద్ఘాతమును రూపించి, ఆత్మగతము] ఆహా! రథము విషమముగా కొండమీఁద దిగుట నాకు ఉపకారమే అయినది.

ఆ. తేరికుదుపుచేత నీరథాంగశ్రోణి, రోమవిక్రియాభిరామముగను
అంసమున మదీయమంసంబు నొఱయుట, యించువిల్తుఁ డంకురించుట బలె!

ఉర్వశి.—సఖి, కొంచె మటు ఓసరిల్లవే.

చిత్ర.—[స్మితముతో] నాకు శక్యం గాదు.

రంభ.—రండి రాజర్షిని సంభావింతము. [అందఱు సమీపింతురు.

రాజు.—

తే. సూత, నిలుపుము రథము నిచ్చోట నిముసము,
ఉత్సుక లగుసఖులతో సముత్సుకతను,
లతలతోఁ గూడ నార్తవలక్ష్మి వోలె,
నీయుదిర నేత్ర వెండి కూర్పెనయుందాఁక. 12

[సూతుఁడు అట్లే చేయును.

రంభాదులు అందఱు.—ఆహా! మహారాజు విజయముచేత వర్ధిల్లుచున్నాడు!

రాజు.—మీరును మీసకి వచ్చుటచేత.

ఊర్వశి.—[చిత్రలేఖ కే లూఁత యియ్యఁగా తేరినుండి దిగి] సఖులారా, రండి, నన్ను గాఢంగా కౌగిలించుకోండి; మళ్ళీ సఖుల ముఖాన్ని చూస్తా నన్న ఆశ నాకు లేకపోయింది గదా.

[సత్వరముగా కౌఁగిలించుకొందురు.

రంభ.—తప్పకుండ మహారాజు నూర్లకొలది యేండ్లు భూమిని పాలించుచుండునుగాక.

సూతుఁడు.—ఆయుష్మంతుఁడా, తూర్పు దిక్కునుండి మిక్కుటంపు రథవేగంపుశబ్దము వినఁబడుచున్నది.

క. డిగియెడి నెవ్వఁడో యీతఁడు, గగనంబుననుండి తప్తకనకాంగదుఁడై
నిగనిగని మెఱుపులొలసెడి, జిగిమొగులుంబోలె నద్రిశిఖరంబునకున్.

[అచ్చరలు చూచుచుందురు.

అచ్చర లందఱు.—అహో! చిత్రరథుఁడు!

[అంతట చిత్రరథుఁడు ప్రవేశించును.

చిత్రరథుఁడు.—[రాజును గాంచి గౌరవముతో] ఆహాహా! నీవు మహేంద్రుని ఉపకరించుటకుఁ జాలినపరాక్రమముతో వర్ధిల్లుచున్నావు!

రాజు.—ఓహో! గంధర్వరాజు! [తేరు డిగి] ప్రియమిత్రునికి స్వాగతము. [ఒండొరులచేతులం గైకొందురు.

చిత్రర:—కేశిదానవుఁడు ఉర్వశిని చెఱఁబట్టినాఁడని నారదుని వలన విని మహేంద్రుఁడు ఆమెను విడిపించుకొని రమ్మని గంధర్వసేనకు ముదలవెట్టినాఁడు. అంతట మేము మధ్యమార్గమున చారణులవలన నీజయోదాహరణమును విన్నవారమై ఇట నున్న నిన్నుఁ దఱిసితిమి. నీవును ఈమెను ముందిడుకొని మాతోఁగూడ దేవేంద్రుని దర్శించుట తగవు. మహానుభావునికి దేవేంద్రునికి నీవు మహత్తరమయిన ప్రియము ఆచరించితివి గదా. చూడు,

క. మును పొసఁగెను నారాయణ
ముని యీయమృతోపమాంగిఁ బురుహూతునికిన్,
దన జానికమునుండి యొడిచి
యనుఁగుంజెలి నీ విపుడు సమర్పించితివే. 14

రాజు.—అట్లు గాదు.

తే. అశనిధరుతేజము గదయ్య యతనిరిపుల
నతనిపక్షము వారలు హతులఁ జేత;
భూమిధరకందరంబుల మ్రోయఁగునట్టి
సింగపుం బ్రతిశబ్దంబు చెండుఁ గరుల. 15

చిత్రర.—ఇది యుక్తమే. గర్వము లేమి విక్రమాలంకారము గదా.

రాజు.—సఖుఁడా, నాకు శతక్రతుని దర్శించుటకు ఇది అవసరముగాదు. ఈమెగారిని నీవు ప్రభువుకడకుం గొనిపొమ్ము.

చిత్ర.—నీవు ఇచ్ఛగించినట్లే. [అచ్చరలనుగూర్చి] ఇటు ఇటు మీరు. [అచ్చరలు తరలుదురు.

ఉర్వశి.— (జనాంతికము) సఖి, చిత్రలేఖా, ఉపకారినైనను రాజర్షిని ఆమంత్రింప నేరకున్నాను. నీవు నాముఖమవు గమ్ము.

చిత్ర.— (రాజును దఱిసి) వయస్యుఁడా, ఉర్వశి విన్నవిస్తున్నది. 'మహారాజుచేత అనుజ్ఞ పొంది ప్రియసఖిని బోలె మహారాజుకీర్తిని మహేంద్రలోకానికి కొనిపోవడానికి కోరుతున్నాను.' అని.

రాజు.— పోవును గాక, మరల దర్శనమునకు.

(స్త్రీలు అందఱు సగంధర్వులు మింటికెగయుట నభినయింతురు.)

ఉర్వశి.— (ఉత్పతనభంగము రూపించి) అహో! నా యేకావలి తీగకొమ్మకు తగులుకొన్నది. (వెనుకకు మరలి) చిత్రలేఖా, దీన్ని వదలించు.

చిత్ర.— (చిఱునగవుతో) దిట్టముగా తగులుకొన్నది వదలింప నశక్యమని నాకు తోస్తున్నది, అయినా యత్నిస్తాను.

ఉర్వశి.— నీ వన్న యీమాట మఱచిపోకు.

(చిత్రలేఖ వదలించుట నభినయించును.)

రాజు.— (స్వగతము)

క. ప్రియ వైతి లతిక, నాకుం,
బ్రియపయనమునకు నిమేషవిఘ్నము సేతం;
నయనాంతేక్షణఁ గంటిని
బ్రియఁ బరివృత్తార్ధముఖిని వెండియుఁ గానన్. 16

సూతుఁడు.— ఆయుష్మంతుఁడా,

ఆ. వాసవునికి నెగ్గు సేసినదైత్యుల
నుప్పుఁగడలిలోన నురలవైచి
మరలఁ జొచ్చె నీదుమారుతాస్త్రము పొదిఁ
గలుఁగునను మహోరగంబు మాడ్కి. 17

రాజు.—మఱి రథమును చేరc బట్టు. ఎక్కెదను.

సూతుcడు రథమును చేరc బట్టును; రాజు నాట్యమున రథమును ఎక్కును; ఉర్వశి రాజును గాంచి నిట్టూర్పు పుచ్చుచు సఖితోcగూడ నిష్క్రమించును చిత్రరథుండును.

రాజు—ఏమి యిది! దుర్లభమందు తగులుగొల్పుచున్నాcడు మన్మథుcడు?

తే. నాయొడలినుండి సుందరి నామనమును,
తంత్రిమధ్యమపదముకై తా నెగయుచు
నాcచికొనె రాజహంసి లూనాగ్రమైన
కమలనాళంబునుండి సూత్రమును బోలె. 18

అందఱు నిష్క్రమింతురు.

(ప్రథమద్వితీయాంకముల నడుమ)

ప్ర వే శ క ము.

[అంతట విదూషకుcడు ప్రవేశించును.]

విదూషకుcడు—హీహీహీ! నిమంత్రణైకపరవశుడయిన బ్రాహ్మణునిలాగు రాజరహస్యంచేత పైకి పిగులుచున్న వాడనై జనులు నిండిన యీచోట నానాలుకని కట్టివేసుకోలేకున్నాను. కనక ఆయనగారు నా ప్రియవయస్యుడు కార్యాసనమునుంచి లేచేదాకా జనసంపాతము తక్కువగా వున్న యీవిమానపరిసరంలో ఉంటాను. పరిక్రమించి నిలుచును.

చేటిక.—ప్రవేశించి దేవి కాశీరాజుకూతురు నన్ను ఆజ్ఞాపించింది; "ఒసే నిపుణికా, సూర్యభగవానుని ఉపస్థానంచేసి వచ్చినప్పటినుంచి ఆర్యపుత్రుడు శూన్యహృదయుడుగా కనబడుతున్నాడు. కనక ఆయన ప్రియవయస్యుణ్ణి మాణవకయ్యని అడిగి ఆయనకి ఉత్కంఠాకారణ మేమో తెలుసుకొనిరావే" అని. ఆ బ్రహ్మబంధుణ్ణి నే నేలాగ

కంగిస్తాను ? కంగించ కేమి ? సన్నని గరికపోచకొస నున్న మంచుబొట్టు లాగ ఇతని నాలికలో రహస్యము చాలసేపు ఉండదు. మఱి యితనినే వెతుకుతాను. [పరిక్రమించి చూచి] ఇదుగో మాణవకయ్య కదలక మెదలక చిత్తరువులోని కోతిలాగ నిలుచున్నాడు. ఇతనికాడికి వెళ్తాను. [సమీపించి] అయ్యా, దండము.

విదూ.—నీకు మేలు కలుగునుగాక. [ఆత్మగతము] ఈ చెడు చేటిని చూడగానే ఆరాజరహస్యము హృదయాన్ని భేదించుకొని వెడలుతూ వున్నది. [ప్రకాశము] నిపుణికా, సంగీతవ్యాపారముమాని ఎక్కడికి వెడలినావు ?

నిపుణిక.—అయ్యా దేవిపంపున నిన్నే చూడడానికి.

విదూ.—దేవి యేమి ఆజ్ఞాపిస్తున్నది ?

నిపు.—ఆర్యుడు ఎప్పుడున్ను నాయందు పక్షపాతి. నేను అనుచితవేదనచేత దుఃఖిస్తూ ఉంటే ఉపేక్షించడు.

విదూ.—[సవితర్కము] నావయస్యు డేమయినా ఆమెకి ప్రతికూలం చేసినాడా !

నిపు.—అయ్యా, ఎవతెనిమిత్తమై భర్త ఉత్కంఠితుడుగా ఉన్నాడో ఆమె పేర దేవిని పలకరించాడు.

విదూ.—[స్వగతము] స్వయముగానే ఆయనగారు రహస్యము వెలిబుచ్చినాడు. మఱి యిక నే నెందుకు నాలికని కట్టిపెట్టుకొని కష్టపడడము ? [ప్రకాశము] ఏమి ? దేవిని ఉర్వశీ అని పిలిచినాడా ? ఆమెని చూచినందువల్ల ఆయన వేదురుగొని వినోదములు మానుకొని నన్ను కూడా మిక్కిలీ పీడిస్తూవున్నాడు.

నిపు.—[ఆత్మగతము] ప్రభువుయొక్క రహస్యదుర్గాన్ని నేను భేదించితిని. [ప్రకాశము] అయ్యా, దేవికి ఏమి ఉత్తరం మనవి చేయను?

విదూ.—నిపుణికా, ఆమెగారితో ఈలాగు విన్నపించు "నేనున్న వయస్యుణ్ణి ఎండమావులనుంచి మళ్ళించడానికి యత్నించిన తర్వాత దేవిముఖం చూస్తాను," అని.

నిపు.—అయ్యా చెప్పినట్టు చేస్తాను.

[అని నిష్క్రమించును.

[నేపథ్యమున వైతాళికుఁడు.]

ఉ. నీకును హేళికిన్ సరిగ నెక్కొనెఁ గార్యభరాధికారముల్,
లోకతమఃప్రవృత్తి ప్రజలోఁ బరిలూనము మీకృతంబునన్;
ఏకనిమేష మూఁగును గ్రహేశ్వరుఁ డంబరమధ్యమంబునన్,
నీకును షష్ఠకాలమున నీమదిచొప్పున వర్తిలం దగున్. 19

విదూ.—[చెవి యొగ్గి] వీఁడుగో వయస్యుఁడు, కార్యాసనంనుంచి లేచి ఇటువైపే వస్తున్నాడు. ఇతనికి పార్శ్వవర్తిని అవుతాను.

[అని నిష్క్రమించును.

ప్రవేశకము ముగిసినది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట ఉత్కంఠితుఁడు రాజు ప్రవేశించును, విదూషకుఁడును.]

రాజు.—

క. చూచియుఁ జూడక మున్నే, నాచిత్తము నిర్జరాంగనామణి సొచ్చెన్,
ఏచి వలరాచపాదుషహా చేసిననారసంపు ద్వారమున ననన్ . 20

విదూ.—(ఆత్మగతము) పాపము కాశిరాజపుత్త్రి మిక్కిలి వెత జెందివున్నది

రాజు.—రహస్యనిక్షేపమును కాచుచున్నావా ?

విదూ.—(విషాదముతో ఆత్మగతము) అయ్యో! అయ్యో! ఆదాసి నన్ను మోసగించినది! కాకపోతే వయస్యుడు ఈలాగు అడగడు.

రాజు.—(సాశంకము) ఏమిః? నీవు బదులు చెప్పకున్నావు ?

విదూ.—ఈలాగు నీకు కూడా బదులుచెప్పనట్టుగా నేను నాలికని కట్టిపెట్టుకొని వున్నాను.

రాజు.—సరి. మఱి యిప్పు డెచ్చట ఆత్మను వినోదపెట్టుకొందును?

విదూ.—వంటయింటికి వెళ్దాము.

రాజు.—ఏ మక్కడ ?

విదూ.—అక్కడ పంచవిధభక్ష్యాలని దానిదాని సంభారాలతో కూరుస్తూవుండడం చూస్తూవుంటే ఉత్కంఠ తీరుతుంది.

రాజు.—(చిఱునవ్వు నవ్వుచు) అక్కడ ఈప్సితసంవిధానముచేత నీవు అలరుదువు. నాకోరిక తీరునట్టివి గాదు, నాకు అచట వినోద మేల కలుగును ?

విదూ.—నీవు ఆమహానుభావురాలికి ఉర్వశికి కంటబడినావా?

రాజు.—అయిన నేమి ?

విదూ.—అయిన, ఆమె దుర్లభ అని తలవనే తలవను.

రాజు.—పక్షపాతముచేత నిట్లు పలుకుచున్నావు.

విదూ.—నీవు ఇంత చెప్పినందున నాకు కుతూహలం కలిగినది. ఏమి? ఆభాగ్యవంతురాలు ఉర్వశి నాలాగు సురూపంలో సాటిలేనిదిగా వుంటుందా ?

రాజు.—మాణవకుఁడా, ఆరమణిని ప్రత్యవయవవర్ణన సేయుట అశక్యమని యెఱుంగుము. మొత్తముగా విను.

విదూ.—అవధానంతో వింటున్నాను.

రాజు.—

తే. భూషణమునకు మేలివిభూషణము, ప్ర
సాధనవిధికి మహితప్రసాధనంబు;
అమరసుందరివపువు సొంపారెడి నుప
మానమున కెల్ల బ్రత్యుపమాన మగుచు. 21

విదూ.—అందువల్లనే నీవు దివ్యరసానికి ఆశించినవాడవై చాతక వ్రతం గ్రహించినావు.

రాజు.—ఉత్కంఠితునికి వివిక్తముకన్న వేఱే శరణము లేదు. కావున నీవు ప్రమదవనమార్గముం జూపుము.

విదూ.—(ఆత్మగతము) ఏమి గతి? (ప్రకాశము) ఇటు ఇటు (పరిక్రమించి) ఈదక్షిణవాయువు ప్రమదవనము పంపున ఆగంతునికి నీకు ఎదురు వస్తున్నట్లు ఒప్పుతూ వున్నాడు.

రాజు.—(చూచి) ఈవాయువునకు ఆవిశేషణము తగినదే ఏలన,

ఆ. మాధవిని నిషేకముంజులఁ జేయుచు; గొండ్లి నేరుపుచును గుందలతకు,
స్నేహదక్షిణతల నెఱపుచు నీతఁడు, కామివోలె నాకుఁ గానఁబడెడి.

విదూ.—నీయభినివేశం కూడా ఇటువంటిదే అగుగాక. [పరి క్రామితకముచేత] ఇదే ప్రమదవనద్వారము నీవు ప్రవేశించు.

రాజు.—నీవు ముందు ప్రవేశింపుము. [ఇరువురును చొత్తురు.

రాజు.—[ఎదురం గాంచి] వయస్యుఁడా, ప్రమదోద్యానప్రవేశము నాయాపదకు ప్రతీకారమని నేను తలంచితినే, అది పొరఁబాటు.

క. కోరితిని నేను జొరఁ బ్రమ
దారామము; గాని, శాంతి యలరదు దానన్;
బోరన జక్కర కొని పో,
నేరి కయిన శక్య మగునె యెదు రీఁదంగాన్. 23

విదూ.—అదేలాగు ?

రాజు.—

చ. దొరకనివస్తువున్ వలచి దుండగ మైనమదీయచేతమున్,
మరుఁ, డర లేక, మున్నె, పరిమార్చుచు నుండెః మఱిప్పు డన్ననో,
తర మిడి పాండుపత్త్రముల దక్షిణమారుత మూడ్పఁ, దోఁట నం
కురములఁ జూపఁ జాగినవి క్రూరత మావు లిఁకేమి చెప్ప నౌ! 24

విదూ.—ఎందు కేడుస్తావు ? త్వరలోనే అనంగుడే నీయిష్టాన్ని సమకూర్చి నీకు సుఖము గలిగిస్తాడులే.

రాజు.—బ్రాహ్మణవచనమును ప్రతిగ్రహించితిని. [పరిక్రమింతురు.

విదూ.—చూడవోయి నీవు వసంతావతారసూచకాన్ని ప్రమద వనముయొక్క సొంపును.

రాజు.—అంతటను చూచుచున్నాను, ఎట్లనిన నిట—

ఉ. స్త్రీనఖపాటలాగ్రములు కృష్ణము లౌనిరుపార్శ్వఁ గోరఁటల్,
కానఁగ నౌ భిదోన్ముఖము గాఁగ నశోక ముపోఢరాగ మై,
మూ నగు నూత్నమంజరులు మూవి రజోలవపింగళాగ్రముల్,
పూనె వసంతలక్ష్మి సఖ, ముగ్ధకుఁ బ్రౌఢకు మధ్యప్రాయమున్. 25

విదూ.—ఇదే బండిగురివెందతీగమంటపము, నీకై స్వయముగా ఉపచారములు సిద్ధపఱిచిన దనే లాగ తేంట్లసమ్మర్దంచేత రాలినపువ్వుల తోడి మణిశిలాపట్టముగలదై, నిన్ను ఎదురుచూస్తూ వున్నది కనక, దీనిని అనుగ్రహించు వయస్యుడా.

రాజు.—నీకు రుచించినట్లు చేసెదను.

విదూ.—ఇక్కడ నీవు సుఖంగా కూర్చుని, అందంపు లతలు నీ నేత్రాలను విందుగొల్పుతూ వుండఁగా, ఊర్వశిమీఁది నీయుత్కంఠను తీర్చుకో.

రాజు.—నిట్టూర్చి,

తే. జాతకుసుమలై యైనను శ్యామలందు
నమ్రవిటపలయం దిది నాదుదృష్టి
రతి భజింపద యాదేవరమణిరూపుఁ
గన్నకారణమున దుండగము వహించి. 26

కావున నాకోర్కి తీరునట్టియుపాయము నరయుము.

విదూ—[నవ్వి ఓయి, అహల్యాకాముకునికి ఇంద్రునికి సచివుడు వజ్రమున్ను ఉర్వశీలాలసునికి నీకుసచివుణ్ణి నేనున్ను ఇద్దఱము వెఱులము.

రాజు.—అతిస్నేహముచేత కార్యమార్గముఁతోఁచును.

విదూ.—ఇదె ఆలోచిస్తాను, నీయేడ్పులచేత నాసమాధిని భంగ పఱచకు. [చింతను రూపించును.

రాజు.—[నిమిత్తమును సూచించి, ఆత్మగతము]

తే. సకలశశిమండలాస్య యో సాధ్య గాదు!
ఇదియు మదనువిచేష్టిత మేమొ యేమొ!
ఐనఁ బ్రార్థిత మభిముఖం బైనభంగి,
నున్నయ ట్లుండి నిర్వృతి నొందె మనము. 27

[జాతాశుఁడై యుండును.

[అంతట ఆకాశయానమున ఉర్వశియు చిత్రలేఖయు ప్రవేశింతురు.]

చిత్ర.—సఖి, ఎక్కడికే కారణం లేకుండా నే యీ పోవడం ?

ఉర్వశి.—సఖి, అప్పుడు హేమకూటశిఖరాన తీవకొమ్మచేత నా యాకాశగమనము క్షణము విఘ్నముపొందగా నన్ను పరిహసించిన దానవు, ఇప్పుడు ఈలాగు అడుగుతావేమి ?

చిత్ర.—ఏమి ? ఆ రాజర్షి పురూరవునికడకు తరలినావా?

ఉర్వశి.—ఇది లజ్జను వంచించిన నాజతనము.

చిత్ర.—సఖి, ఎవరిని మఱి ముందుగా పంపితివి ?

ఉర్వశి.—నాహృదయమునే.

చిత్ర.—అయినా చక్కగా ఆలోచించు.

ఉర్వశి.—మదనుడు నన్ను నియోగిస్తున్నాడు, ఇకను ఆలోచన కేమున్నది ?

చిత్ర.—ఇక నేను బదులు చెప్పలేను.

ఉర్వశి.—అట్లయితే మధ్యలో విఘ్నము కలగకుండా నాకు దారిచూపు.

చిత్ర.—సఖి, భయపడకు, భగవానుడు దేవగురువు అపరాజిత యనే ఆశిఖాబంధనవిద్యను ఉపదేశించి మనలని దేవవైరులకు అలంఘనీయలనిగా చేశినాడుగాడా ?

ఉర్వశి.—అహో! నాహృదయము దాన్ని మఱచినది!

*(సిద్ధమార్గములోనికి వచ్చి) ఇరువురు భ్రమణము రూపింతురు.

చిత్ర.—ఇదుగో యమునతోకూడడంచేత విశేషపావనములైన భాగీరథీభగవతి నీళ్లలో తన్ను తాను చూచుకొంటూ వున్న ప్రతిష్ఠాన నగరానికి శిఖాభరణ మయిన రాజగృహమునకు వచ్చితిమి.

ఉర్వశి.—చూచి చెలీ, స్థానాంతరగత మయిన స్వర్గము అని చెప్పవలెను. ఆయాపన్నశరణ్యుడు ఎక్కడ ఉండును ?

చిత్ర — నందనవనఖండమువంటి యీ ప్రమదవనంలో దిగి తెలుసుకొందాము. [ఇరువురు దిగుదురు.

చిత్ర. — [చూచి సంతోషముతో] సఖి. ముం దుదయించిన చంద్రుడు వెన్నెలనుం బోలె ఇతడు ని న్నెదురు చూస్తున్నాడు.

ఉర్వశి — [చూచి] సఖి యిప్పుడు ప్రథమదర్శనమునకన్నా సాతిశయప్రియదర్శనుడుగా మహారాజు అవుపడుతున్నాడు.

చిత్ర — యుక్తమే, కనుక రా, చెంతకు పోదాము.

ఉర్వశి — తిరస్కరిణిచేత దాగి ఈయనచెంతనే ఉండి విందాము గానీ, ఈయేకాంతంలో పార్శ్వవర్తియైన వయస్యునితో ఈయన ఏమి మాటలాడుతున్నాడో.

చిత్ర — నీయిచ్ఛప్రకారము. [అట్లు చేయుదురు.

విదూ — ఓయోయ్యవు, ఆలోచించినానోయి నేను దొరకని ప్రియుని పొందడానికి ఉపాయాన్ని. [రాజు ఊరకుండును.

ఉర్వశి — ఎవతెగా నుండును ఆచెలువ, ఈయన్ని వలపుపాలు చేసి తన్ను పొగిడించుకొంటున్నది ?

చిత్ర. — ఏమి మానుషవృత్తము నవలంబించితిని.

ఉర్వశి. — తటాలున ప్రభావంచేత తెలుసుకోడానికి భయపడుతున్నాను.

విదూ. — ఓయి, చెప్పుతున్నానుగదా ఉపాయమాలోచించితి నని.

రాజు. — అటయిన చెప్పుము.

విదూ — నీవు స్వప్నసమాగమకారిణి యైననిద్రను సేవించు. అటుగాకపోతే ఆమహానుభావురాలు ఉర్వశియొక్క పటము వ్రాసి చూస్తూ వుండు.

ఉర్వశి. — [సహర్షము] లఘుసత్త్వమా, హృదయమా, ఊరడిలూపడిల్లు.

రాజు.—ఉభయమును సరిపడదు.

చ. అనయము కాముసంపదకు నయ్యె సశల్యము చిత్త, మెట్లుగా
నెనయుదు నిద్ర స్వప్నమున నిందుముఖిన్ సమకూర్పునెచ్చెలిన్,
కనుగొనఁ జిత్రమం దయినఁ గాంతను నోఁచన యైతి, నెట్లనన్,
మునుపడి యశ్రు లుబ్బి కనుమూంచెడి వ్రాఁత ముగింపనీయకే. 28

చిత్ర.—సఖి, నీవు విన్నావా ?

ఉర్వశి.—వింటిని, కాని, హృదయానికి తనివి తీఱకున్నది.

విదూ.—ఈపాటియే నా బుద్ధివిశేషము.

రాజు.—[నిట్టూర్చుచు]

చ. తెలియదొ దేవభామ యతి తీవ్రము మద్హృదయాభిషంగమున్ ?
తెలిసియు శక్తిచేత నవధీరణ సేయునొ నాదుకూరిమిన్ ?
లలనగుఱించి తద్దయు నలబ్ధఫలోదయ నీరసంబులన్
గలయఁ గోర్కులం బెనిచి కాముఁడు తా సుఖ మొందుఁ గావుతన్.

చిత్ర.—విన్నావా ?

ఉర్వశి.—అయ్యో! అయ్యో! నన్ను ఇటువంటిదాన్నిగా భావిస్తున్నాడు! ఇతనియెదుట బడి బదులు చెప్పడానికి అసమర్థురాలినిగా ఉన్నాను. ప్రభావముచేత భూర్జపత్రము నిర్మించి అందులో దీనికి బదులు వ్రాతామని కోరుతున్నాను.

చిత్ర.—నాకు సమ్మతమే.

[ఉర్వశి సంభ్రమముతో యథోక్తముగావించి ఆకస్మను వైచును.

విదూ.—[చూచి] ఓ యమ్మో! ఓయి బాబో! ఇదేమిటి యిది! పాము కుప్పసం లాగ మనయెదట పడినది ?

రాజు.—[చూచి] భూర్జపత్రమందు అక్షరపంక్తులు.

విదూ.—కనబడకుండా ఉండి ఆమహానుభావురాలు ఉర్వశి నీ మొఱ ఆలకించి సమానప్రేమను సూచించే యక్షరాలు వ్రాసి, వేశి ఉందరాదా?

రాజు.—కోరికలకు అందరానిది ఉండదు. [పుచ్చుకొని చదువుకొని హర్షముతో] సఖుడా! నీయూహ ప్రసన్నముగానే ఉన్నది.

విదూ.—నీవున్ను ప్రసన్నుడవు అవు. ఇందులోని వ్రాత విన గోరుతున్నాను.

ఉర్వశి —బలీ, అయ్యా, నాగరకుడవయ్యా!

రాజు.—విను [చదువును].

క. సామీ, సంభావించితి, వేమని నను నీవు తెలియ, కే నటు లేనిఁ,
అమృదితకల్పతల్పము, నీమెయి నందనసమీర మేలా యేఁచుఁ. 30

ఉర్వశి.—ఇప్పుడు ఏమి చెప్పునో?

చిత్ర.—తామరతూండ్లలాగ అవుతూవున్న, అవయవాలచేత చెప్పనే చెప్పినాడు గదా.

విదూ.—బలీ! ఆకలిగొన్న నాకు స్వస్తివాచనంలాగ నీకు ఓదార్పు దొరికింది.

రాజు.—ఏమి! ఓదార్పనియా వచించెదవు?

మ. అనురాగంపుసముత్థ ముట్టిపడఁగా, నర్థంపులాలిత్యముఁ
దనుకఁ, బ్రేయసి యీయుదాహరణముఁ దానింపఁ బత్త్రంబునఁ,
దనరెం బో మదిరాక్షిమోమె యిది యుత్ప్క్ష్మంపునామోముతో
ననుషక్తం బయినట్టు లబ్రముగ నాకర్షించు చానందముఁ. 31

ఉర్వశి —ఇందు మాప్రీతి సమవిభాగములుగా నున్నది.

రాజు.—వయస్యుఁడా, వ్రేళ్ల చెమరుచేత అక్షరములు చెడును. దీనిని ప్రేయసీ స్వహస్తమును పదిలముగా నుంపుము.

విదూ.—[కైకొని] ఏమి మటి ఆమహానీయురాలు ఉర్వశి నీ కోరికలకు పుష్పముచూపి పండువిషయంలో కికురిస్తూ వున్నది !

ఉర్వశి.—సఖి, సరసకు పోవడానికి భయపడుతూవున్న నా హృదయాన్ని నేను కుదుటబడ జేసుకొనే లోపల నీవు ముందుగా ఆయనకు అగపడి నాకై తగిన మాటలు పలుకవే.

చిత్ర.—అట్లే [అని తిరస్కరిణిని మాని రాజును దటిసి]జయము జయము మహారాజునకు.

రాజు.—[సహర్షము] స్వాగతము నీకు కల్యాణీ,

క. చెలితోఁ గూడఁబడుదానవు, చెలిఁ దేరక యంత ప్రీతి సేయవు నాకౌ,
అలకూడలిలోఁ జూచిన, కళిందభవ గంగ లేక కనఁబడినగతిౕ. 32

చిత్ర.—తొలుత మబ్బుబారున్న తర్వాత మెఱపుతీగానున్న గదా అగుపడును.

విదూ.—[అపవారించి] ఏమి ! ఈమె ఉర్వశి కాదా? ఆమహాను భావురాలికి సహచరియైన నెచ్చెలియా ?

చిత్ర.—ఉర్వశి మహారాజును శిరస్సుతో ప్రణమిల్లి విన్న విస్తున్నది.

రాజు.—ఏమి ఆజ్ఞాపించుచున్నది ?

చిత్ర.—"నాకు రక్కసునివల్ల కలిగిన యిక్కట్టులో మహారాజే శరణమాయెను. ఆనేను నీదర్శనమువల్ల ఏచిన మన్మథునిచేత మిక్కిలి బాధ పడుతూ మళ్లీ మహారాజే కనికరించవలసినదాన్నిగా ఉన్నాను." అని.

రాజు.—భద్రముఖి,

తే. పలికెదవు ప్రియదర్శనబాలి నీవు,
అరయవు పురూరవసునిఁ దదర్థ మార్తు;
మరుని కిది మాయిరువురయుష్మదీప్రణయము
తప్త మగునిన్ను సుఘటంబు తప్తమునకు. 3

చిత్ర.—[ఉర్వశిని దఱిసి] సఖి, రావే, నీమీఁదికంటె మదనుడు ప్రియవయస్యుడిమీఁద క్రూరుఁగా వుండడం చూచి, నేను ప్రియవయస్యుని దూతినై నీకడకు వచ్చినాను.

ఉర్వశి.—[తిరస్కరిణిని తొలఁగించి] అహో! ఎంతలో నన్ను వదలివేసితివి!

చిత్ర.—ఇక ముహూర్తములో తెలుస్తుందిలే, ఎవరు ఎవరిని వదలుతారో. ఆచారమును జరుపు.

ఉర్వశి.—[లజ్జతో] జయము జయము మహారాజునకు.

రాజు.—సుందరీ,

తే. జయమనఁగ నాదె, యేనీదుజయపదంపుఁ
బ్రాప్తి లేదొ సహస్రాక్షుకన్నఁ బెఱకు,
ఆజయపదంబు మోదమానాత్మ వగుచుఁ
జెలువ, నాకిప్పు డుచ్చరించితివి గాన. 34

[కేలం గొని ఆమెను కూర్చుండఁ బెట్టును.

విదూ.—ఏమమ్మా! రాజు ప్రియవయస్యుడికి బ్రాహ్మణుడికి మొక్కవేమి? [ఉర్వశి స్మితముతో ప్రణమిల్లును.

విదూ.—స్వస్తి నీకు.

[నేపథ్యమున—చిత్రరేఖా, ఉర్వశిని వడిగొల్పు.]

తే. భరతముని యష్టరసముల నిరవు కొల్పె
నే ప్రయోగంబు మీయందు, నెలమి దానిఁ
గనఁగ లలితాభినయము దాఁ గాంక్షసేయు
లోకపాలురును సహస్రలోకుఁ డిపుడు. 35

[అందరు చెవి యొగ్గుదురు. ఉర్వశి విషాదము నటించును.

చిత్ర.—నెచ్చెలీ, దేవదూతవచనమును విన్నావా? మహారాజును సెలవడుగు.

ఉర్వశి —నాకు వాక్కు లేదు

చిత్ర —మహారాజా, ఈజనము పరవశంగదా. అందుచేత మహారాజువల్ల అనుజ్ఞపొంది దేవతలయెడల అపరాధించక మెలగడానికి వేడుతున్నది.

రాజు — ఎట్టకేలకు వాక్కును తెచ్చుకొని మీయిరువురయెడ పలికయానకు అడ్డపడువాఁడను గాను. మహేంద్రుని స్మరింపవలయును.

ఉర్వశి వియోగదుఃఖమును రూపించుచు సఖితో నిష్క్రమించును.

రాజు.—[నిట్టూర్పుతో] మిత్రుఁడా, ఇప్పుడు కంటికి వ్యర్థతవలె.

విదూ.— ప్రత్రమును చూపఁగోరి ఓయి, ఇదుగో; అని సగము మాటలో, ఆత్మగతము] అయ్యో! అయ్యో! ఉర్వశీదర్శనాశ్చర్యమగ్నుణ్ణై నేను నాచేతులోనుంచి ప్రమాదమున ఆపత్రము జాఱిపోవడం ఎఱుక్కపోతిని.

రాజు —భద్రుఁడా, ఏమో చెప్పవచ్చితివే ?

విదూ —నీవు దేహాన్ని వదలకు నీమీద ఉర్వశి గట్టిగా భావమును కట్టిపెట్టి ఉన్నది. ఆమె యిక్కడ నాటుకొన్న యనురాగాన్ని సళ్ళించదు.

రాజు.—నామనస్సుకూడ అట్లే తలపోయుచున్నది ఏలన తరలునపుడు ప్రేయసి,

క. తనవశము గానిమెయితోఁ జనుచున్నామీఁద నునిచె స్వవశంబునెద\
స్తనకంపకృత్యలక్ష్యంపునిడుదక్రొవ్వేఁడియూర్పులచేతబలెన్. 36

విదూః— ఆత్మగతము ఏక్షణములో ఈయనగారు ఆభూర్జపత్రాన్ని వేర్కొంటాడో అని నాగుండె తటతట కొట్టుకొంటూ వున్నది.

రాజు.—ఇపుడు దేనితో నాదృష్టిని లాలింతును ? స్మరించి ఆ! ఓయి, ఆభూర్జపత్రమును తేవోయి.

విదూ.—[విషాదము నటించి] అయ్యో! అగపడదే! ఓయి, ఆ భూర్జపత్త్రము దివ్యము, కనక ఉర్వశితో కూడా నేపోయింది.

రాజు.—మూఢుఁడా, అన్నిటను ప్రమాదియే. వెదకవోయి వెదకు.

విదూ.—[లేచి] ఇదుగో ఇక్కడ ఉంటుంది, ఇక్కడ ఉంటుంది [అని వెదకుట నభినయించును.

[అంతట సపరివార దేవి కాశిరాజపుత్త్రి ప్రవేశించును.]

దేవి.—ఒసే నిపుణికా, నీవు చెప్పితివే! 'మాణవకయ్యతో గూడ ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఈతీగయింట ప్రవేశిస్తుండగా చూస్తి' నని, ఆమాట నిజమేనా?

నిపు.—నే నెప్పుడయినా లేనిదానిని భట్టినికి విన్నవించి ఉంటినా?

దేవి.—అటయితే తీగలచాటున ఉండి విందాముకానీ, ఇతని నమ్మకపు సంభాషణలని; నీవు చెప్పినగట్టు సత్య మవునో కాదో అని

నిపు.—భట్టిని ఆజ్ఞాపించినట్లు.

దేవి.—[పరిక్రమించి] ఒసే నిపుణికా, ఇదేమిటే పాతవేలికలాగ దక్షిణపుగాలికి ఇటే కొట్టుకొని వస్తూవుంది?

నిపు.—[విభావించి] భట్టిని, దొర్లడంలో పాడకట్టుతూవున్న అక్షరాలతోటిది భూర్జపత్త్రము సుమా యిది. ఆహా! భట్టినియందె మొనకే తగులొన్నది [కైకొని] ఏమి? చదువుదునా?

దేవి.—నీలోనీవు చదువుకో, విరుద్ధము కాదేని నాకు వినిపించు.

నిపు.—అల్లే చేసి భట్టిని, ఆగుల్లే అని తోస్తున్నది. భర్తను గూర్చి ఉర్వశి అల్లిన కవనబంధంగా కనపడుతూవున్నది. మాణవకయ్య ప్రమాదంమూలాన మనచేతులోపడ్డది.

దేవి.—అటయితే దానియర్థాన్ని తెలుసుకొంటాను.

[రాజు మున్ను చదివినదానిని నిపుణిక చదువును.

దేవి.—ఇక్కడ ఇదే చేకానుకగా అచ్చరకాముకుని దర్శిస్తాను.

[అని పరిజనసమేతముగా తీవయింటి కరుగును.

విదూ.—ఓయి వయస్యా, ఏమిటి ఇది? ప్రమదవనము చెంగటి ఆటకొండ పర్యంతాన కనబడుతున్నది?

రాజు.—[లేచి] భగవానుఁడా, వసంతప్రియుఁడా, దక్షిణ మారుతుఁడా,

ఉ. తావికినై హరింపుము లతాసుమధూళి వసంతసంభృతం,
బీవగ నాకుఁ గూర్మి హృదయేశ్వరిపంపుస్వహస్త మఁటుదే!
ఈవహి యానవినోదముల నే మదనార్తుఁ బ్రాణ ముండు నం
చీవ రయుంగు దంజన కహీనత మేల్పడి ప్రాణిప్రాణమా. 37

నిపు.—భట్టిని, దీన్నే వెతుకుతున్నారు.

విదూ.—ఓయీ, మూసిపోతూవున్న కేసరాలకాంతితోడి నెమలి పురిచేత మనము మోసపోతిమి.

రాజు.—ఎల్లవిధములను చెడితిని.

దేవి.—[సమీపించి] ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఆకులపడకు, ఇదుగో ఆ భూర్జపత్త్రము.

రాజు.—[సంభ్రమముతో] అహో దేవి! స్వాగతము దేవికి.

విదూ.—[అపవారించి] ఇపుడు దురాగతము అయినది.

రాజు.—వయస్యుఁడా, ఇపుడు ఇందుకు ఏమి ప్రతిసేయవలయును?

విదూ.—దొంగసొత్తుతో దొరికిన దొంగకు ప్రతివచనం ఉంటుందా?

రాజు.—దేవీ, నేను దీనిని వెదకుచుండలేదు, వేఱొకదానిని వెదకుట యిది.

దేవి — తనసౌభాగ్యమును ప్రచ్ఛాదించడం తగినదే.

విదూ. — అమ్మా, ఈయనకు పైత్త్యోపశాంతి చేయగలభోజనం త్వరగా సిద్ధం చేయించు.

దేవి. — నిపుణికా, బ్రాహ్మణుడు శోభనముగా వయస్యుని ఆశ్వాసిస్తున్నాడు.

విదూ. — అమ్మా, చూడు కుటీ, పిశాచం కూడా భోజనంచేత ఆశ్వసిల్లుతుంది.

రాజు. — మూర్ఖుడా, నన్ను బిట్టు అపరాధినిగా తెలుపుచున్నావు

దేవి. — నీయం దపరాధము లేదు. నేనే ఇందులో అపరాద్ధను; ఏలన, నేను ప్రతికూలదర్శన నై నీయెదుట నిలుచుచున్నాను. నేటట నుండి వెళ్తాను. [కోపము నటించి తరలును.

రాజు —

తే ఏ నగుదుఁగాక యపరాధినే క్షమింపు,
ముదుగు సంరంభగతిని రంభోరుకాండ,
సేవ్యజన మిట్లు కోపంబు చెంది యుండ
దాసునికి నెట్లు నిరపరాధత ఘటించు. 38

[అని పాదములం ద్రెళ్లును.

దేవి. — [ఆత్మగతము] మెత్తనిమనసు దానిని నేను ఈ బతిమాలడంచేత ఉబ్బకుందునుగాక, కాని, నిర్దాక్షిణ్యము వహించునందుకు కలిగే పశ్చాత్తాపానికి వెరుస్తాను.

[రాజును విడిచి పరివారముతో నిష్క్రమించును.

విదూ — వర్షానదివలె అప్రసన్నగానే వెళ్లినదిదేవి లేవోయి లే.

రాజు. — [లేచి] ఇది అనుపపన్నము గాదు. చూడు: —

తే. ఊనరసము లో ప్రియోక్తులు నూత్నమైనఁ
బ్రియునియనునయంబు ప్రియుల కెపుడుఁ
దాఁక నేర దెదను దద్విదులకుఁ గృత్రి
మంపుచెలువు వన్నె కెంపువోలె. 39

విదూ.—నీ కిప్పు డిది అనుకూలమే. కళ్లు కలగినవాడు ఎదట దీపశిఖను ఓర్వలేడు గదా.

రాజు.—అట్లు గాదు. నామనసు ఉర్వశిని తగులుకొన్నను, నాకు దేవియందు ఆమెప్పటిబహుమానమే కాని, నాప్రణిపాతమును అతిక్రమించినది గావున నేను దేవివిషయమున ధైర్య మవలంబించెదను.

విదూ.—నీధైర్యముమాట అటుండనీ, ఆకలిగొన్న బ్రాహ్మణుని ప్రాణములను కాపాడడానికి నీవు యత్నించు, స్నానభోజనాలు కానీయడానికి ఇది సమయంగదా.

రాజు.—[మీఁదికి చూచి] పగలు సగము కడచినది.

తే. ఉలికి వేఁడికి నెమలి గూర్చుండు సరగ
వలిఁ దోఁచుతరుమూలాలవాలమందు,
కొండగోఁగున ముకుళింపుఁ గొనసు దెఱచి
లోన నిందిందిరమ్ము తా లీన మగును.

తే. క్రాఁగినజలంబు విడఁ దన్ని కన్నె లేడి
గట్టునను మెట్టదామర చెట్టుఁ జేరె;
కేళిగృహమునఁ బంజరకీర మదిగో
వినుము క్లాంతమై సారెకు వేఁడు జలము. 40

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

ద్వితీయాంకము ముగిసినది.

మిశ్రవిష్కంభకము.

[అంతట ఇరువురు భరతశిష్యులు ప్రవేశింతురు.]

ప్రథముఁడు.—చెలికాఁడా, పైలవుఁడా, మహేంద్ర మందిర మునకు పోవుచు ఉపాధ్యాయులవారు నీచేతికి ఆసనమిచ్చిరి. నన్ను గృహసంరక్షణకై నిలిపిరి. కావున నడిగెదను. గురువుగారి ప్రయోగ మును దేవసభ మెచ్చుకొన్నదా ?

ద్వితీయుఁడు.—గాలవా, మెచ్చుకొన్నదో లేదో చెప్పలేను. కాని, సరస్వతి రచించిన లక్ష్మీస్వయంవరం అనే ఆ కావ్యబంధంలో ఆయా రసాంతరాలలో సభ తన్మయమైపోయింది కాని,

ప్రథ.—ఏమో తప్పు సంభవించినదని చెప్పుచున్నావు.

ద్వితీ.—అవును, అందులో ఉర్వశి వాక్కులో పొరబాటుకలిగింది.

ప్రథ.—ఎట్లు ?

ద్వితీ.—లక్ష్మివేషంలో ఉన్న ఉర్వశిని వారుణివేషంలో ఉన్న మేనక అడిగింది:—'సఖి, త్రైలోక్యమహాపురుషులు సకేశవులు లోక పాలురు వీరే వచ్చిఉన్నారు; ఇందులో ఎవరిమీద నీమనస్సు తగులు కొంటున్నదో చెప్పు' అని.

ప్రథ.—తర్వాత తర్వాత ?

ద్వితీ.—అంతట ఆమెనోటినుండి 'పురుషోత్తమునిమీద' అని రావలసిఉండగా, 'పురూరవసునిమీద' అని వాక్కు వచ్చినది.

ప్రథ.—ఇంద్రియములు కాబోవుదానిని అనుసరించునవి. అం దుకై ఆమెమీఁద గురువు కోపగింపలేదా ?

ద్వితీ.—ఆమెని ఒజ్జ శపించినారు. మఱి మహేంద్రుడు ఆమెని కనికరించినాడు.

ప్రథ.—ఎట్లు ?

మిశ్రవిష్కంభకము.

[అంతట ఇరువురు భరతశిష్యులు ప్రవేశింతురు.]

ప్రథముఁడు.—చెలికాఁడా, పైలవుఁడా, మహేంద్ర మందిర మునకు పోవుచు ఉపాధ్యాయులవారు నీచేతికి ఆసనమిచ్చిరి. నన్ను గృహసంరక్షణకై నిలిపిరి. కావున నడిగెదను. గురువుగారి ప్రయోగ మును దేవసభ మెచ్చుకొన్నదా ?

ద్వితీయుఁడు.—గాలవా, మెచ్చుకొన్నదో లేదో చెప్పలేను. కాని, సరస్వతి రచించిన లక్ష్మీస్వయంవరం అనే ఆ కావ్యబంధంలో ఆయా రసాంతరాలలో సభ తన్మయమైపోయింది కాని,

ప్రథ.—ఏమో తప్పు సంభవించినదని చెప్పనున్నావు.

ద్వితీ.—అవును, అందులో ఉర్వశి వాక్కులో పొరపాటు కలిగింది.

ప్రథ.—ఎట్లు ?

ద్వితీ.—లక్ష్మీవేషంలో ఉన్న ఉర్వశిని వారుణివేషంలో ఉన్న మేనక అడిగింది:—'సఖీ, త్రైలోక్యమహాపురుషులు సకేశవులు లోక పాలురు వీరే వచ్చిఉన్నారు; ఇందులో ఎవరిమీద నీమనస్సు తగులు కొంటున్నదో చెప్పు' అని.

ప్రథ.—తర్వాత తర్వాత ?

ద్వితీ.—అంతట ఆమెనోటినుండి 'పురుషోత్తమునిమీద' అని రావలసిఉండగా, 'పురూరవసునిమీద' అని వాక్కు వచ్చినది.

ప్రథ.—ఇంద్రియములు కానున్న దానిని అనుసరించునవి. అం దుకై ఆమెమీఁద గురువు కోపగింపలేదా ?

ద్వితీ.—ఆమెని ఒజ్జ శపించినారు. మఱి మహేంద్రుడు ఆమెని కనికరించినాడు.

ప్రథ.—ఎట్లు ?

తృతీయాంకము.

[అంతట కంచుకి ప్రవేశించును.]

కంచుకి —

ఉ. వేకువప్రాయమం దనుభవింపుదు రెల్లకుటుంబు లర్థముల్,
తోకములం దనంతరము ద్రోచి భరంబు భజింతు రాత్మజన్;
మాకయినన్ శరీరమును మాల్చుచు నిచ్చలు వార్ధకంబునన్
బైకొను సేవ యంచుఁ జెలి! పైదలులం దధికార మక్కటా! 41

[పరిక్రమించి] నియమస్థురాలు కాశిరాజపుత్రి నన్ను ఆదేశించి నది ఏమనగా—“నేను వ్రతము కొనవేర్చుకొనుదాననై అలుక ఉజ్జగించి నిపుణికముఖముగా మహారాజును పూర్వము వేడియున్నాను. దానినే నీవు నామాటవలన విన్నవింపుము.” అని. నేనును ఇప్పుడు సంధ్యాజాప్యమును ముగించుకొన్న మహారాజును చూచెదను. [పరిక్రమించి, చూచి,] రాజభవనమందు దివసావసానవృత్తాంతము రమణీయముగదా. ఎట్లన, ఇచట,—

మ. నిలుచున్ మల్లినయట్లు మన్కిగడఁకన్ నిద్రాలసంబుల్ శిఖుల్,
వలభుల్ భాసిలు జాలధూపములచేఁ బారావతాధ్యక్రియన్,
బలిపుష్పాంచిత మైనతావులను బ్రజ్వాలంబుఁకన్ సాంధ్యమం
గళదీపంబులఁ బంతు రాచరణనిష్ఠల్ వృద్ధ లంతఃపురిన్. 42

[నేపథ్యమువైపుచూచి] అహో మహారాజు ఇట్లే వచ్చుచున్నాడు.

తే. చుట్టురాఁ గరదివ్వెలఁ బట్టి కేల
మూడిగపుటాండ్రు గొలిచి రా, నొప్పు నితఁడు,

కొండగోఁగులు తటములనిండఁ బూన,
జట్టుపలుపోమిఁ జరియించుశైల మనఁగ. 43

ఈయనను దృష్టిపథములో నిలిచి ఎదురుసూచెదను.

[అంతట యథానిర్దిష్టుఁడు రాజు ప్రవేశించును, విదూషకుఁడును.]

రాజు.—[ఆత్మగతము]

తే. పనులలోఁ జొచ్చి యుత్కంఠ వెనుక కుంచి
పవలు గడపితి నంతగా బాధపడక,
అకలితవినోదమై దీర్ఘ యామ మగుచు
నొంచురాతిరి నెట్లు వేగించువాఁడ. 44

కంచుకి.—[సమీపించి] జయము జయము దేవరకు దేవేరి విన్న వించుచున్నది:—"మణిహార్మ్యము మీఁద చంద్రుఁడు ఎంతయు మనోహరముగా నగపడును. అచట సన్నిధియొసంగు దేవరతోఁగూడ రోహిణీ సంయోగము దాఁక ఎదురు చూచుచుండఁ గోరుచున్నాను" అని.

రాజు.—ఆర్యుఁడా, లాతవ్యుఁడా, దేవితో 'సెలవిచ్చు' అని విన్న వింపుము.

కంచు.—ఏలినవారి యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—వయస్యా, దేవేరియారంభ మిది, ఏమి పారమార్థికముగా వ్రతము నిమిత్తమే అగునా?

విదూ.—ఓయి నాకు తోస్తుంది. దేవిగారు పశ్చాత్తాపం పొందినదై నీప్రణిపాతపు ఉల్లంఘనాన్ని వ్రతమిషచేత తుడిచివెయ్యడానికి కోరుతున్నది. అని.

రాజు.—ఉపపన్నమునే నీవు చెప్పితివి. అట్లే గదా.

క. ప్రణతిగ లంఘించి తొలిగ
వెనుకం దాపంబు నొంది వినిగూఢముగా

నను నయము లొసఁగి ప్రియునికి
మనస్వినులు మాన్పికొండ్రు మదిలోనిత్రపక. 45

కనుక మణిహర్మ్యమునకు నిదికే మార్గము చూపుము.

విదూ.—ఇటు ఇటు గంగాతరంగాలలాగు శోభిస్తూవున్న యీ స్ఫటికమణిమెట్లమీఁదుగా ప్రదోషావసరరమణీయాన్ని మణిహర్మ్యాన్ని ఎక్కవయ్యా.

రాజు.—నీవు ముందుగా ఎక్కు.

[అందఱు మెట్లెక్కుట నభినయింతురు.

విదూ.—[చూచి] ఓయి చంద్రోదయం కానున్నది. కనుకనే చీకటి వదలుతున్న తూర్పుదిక్కు మొగము వెలుతురుచేత సొంపెక్కుతూవుంది.

రాజు.—నీవు సరిగానే చెప్పితివి.

ఆ. ఉదయశైలమునెడఁగున నున్నయిందుని కాంతి
తమము నచటినుండి దవ్వు తలుముఁ,
గుంతలములు దీర్చుకొన్నతీరున నాదు
కనుల నింద్ర దిఙ్ముఖంబు తనుపు. 46

విదూ.—హీహీ! ఓహో! ద్విజాతులతే డితడు కలకండమోద కపుసిరిగలవాడు ఉదయించినాడు.

రాజు.—[స్మితముతో] ఉపరపరాయణునికి ఎల్లయెడలను తిండి మీఁదనే లోకము. [చేతులు మోడ్చి ప్రణమిల్లి] భగవంతుఁడా, యామినీరమణా!—

తే. సాధువుల క్రియకై నీవు సవితఁ జొత్తు,
సుధ యొసఁగి తనియింతువు సురలఁ బితల,
రేలు పర్వెడు తమము వారింతువయ్య,
గిరిశచూడాహితాత్మ, మ్రొక్కెదను నిన్ను. 47

[అని లేచును.

విదూ.—బ్రాహ్మణుని నోటితో పలుకుచున్న నీపితామహుని చేత అభ్యనుజ్ఞాతుడవై నీవు ఆసనపరిగ్రహం చెయ్యి, నేనున్ను సుఖాసీనుడ నౌతాను!

రాజు.—[అట్లే విదూషకునిమాట నంగీకరించి కూర్చుండి పరిజనముం గాంచి] పట్టపగలుగా వెన్నెల గాయుచుండఁగా దివ్వటీ లేల? చెలువలారా, మీరు విశ్రమింపుఁడు.

పరిజనము.—ఏలినవారియాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమింతురు.]

రాజు.—[చంద్రునిం గాంచి] వయస్యుఁడా, ఇఁక నొక ముహూర్తమునకు దేవి వచ్చును. కనుక ఏకాంతమున నాయవస్థను వచింతెదను.

విదూ.—ఎందుకూ? అగపడుతూనేవున్నది అది. అయినాగాని, అటువంటి యనురాగం చూడగా ఆసముడిచేత ఆత్మను నిలుపుకోవడం శక్యమే.

రాజు.—అట్లే ఇది. కాని, నామనస్సులోని యభితాపము కడుఁ దిగా నున్నది.

ఆ. విషమశిలలచాలు వేగంబునుడిపిన
యేటిజాలు వోలె నింతితోడి
పొందు విఘ్ననిహతిఁ బొందినకతమున
శతగుణత్వ మొందు స్వాంతశయుఁడు. 48

విదూ.—అంగములు కృస్సిపోవుచున్నను అధికంగా శోభిస్తున్నావు. అందువల్ల నీకు ప్రియాసమాగమము చెంతనే ఉన్నదనితలుస్తాను.

రాజు.—[నిమిత్తమును సూచించి] వయస్యా,

క. గురుశోకాతురు నన్ను
నెరకోర్కులు గొల్పునదుల నీ వెటులో యటుల్
కర మాశ్వాసించు బలే!
స్ఫురణములఁ దక్షిణంబు భుజ మిది మిత్రా. 49

విదూ.—బ్రాహ్మణునివచనం తప్పదు గదా.

[రాజు సప్రత్యాశముగా నుండును.

[అంతట ఆకాశయానమున అభిసారికావేష ఉర్వశియు, చిత్రలేఖయు ప్రవేశింతురు.]

ఉర్వశి.—[తన్ను తాను చూచుకొని] సఖి చిత్రలేఖా, అల్పాభరణభూషితము నల్లని మేలాముసుతోడి యీయభిసారికావేషము నీకు అందగిస్తూ ఉన్నదా?

చిత్ర.—వర్ణించడానికి నాకు వాగ్వైభవము లేదు. ఇట్లు తలుస్తున్నాను, నేను పురూరవుణ్ణి అవుదును గాక, అని,

ఉర్వశి.—సఖి, మదనుని ఆన నీకు, నన్ను శీఘ్రంగా ఆసొబగుని యింటికి కొనిపొమ్మని.

చిత్ర.—ఇదుగో, మలిచినకైలాసశిఖరంలాగ ఒప్పుతున్న ప్రియమిత్రుని భవనాన్ని దఱిసితిమి.

ఉర్వశి.—అలైతే, ప్రభావంచేత తెలుసుకోవే ఆయన నాహృదయచోరుడు ఎక్కడ ఉన్నాడో ఏమి చేస్తున్నాడో.

చిత్ర.—[ధ్యానించి, ఆత్మగతము] కానీ, ఈమెను కొంచెము ఆడిస్తాను. [ప్రకాశము] సఖి, ఈయన మనోరథప్రాప్తమయిన ప్రియాసమాగమసుఖాన్ని అనుభవిస్తూ ఉపభోగక్షమమైన ప్రదేశంలో ఉన్నాడు. [ఉర్వశి విషాదము నటించును.

చిత్ర.—ఓసిగోలా, ప్రియాసమాగమానికి వేఱేచింత యేమున్నది?

ఉర్వశి.—[ఊఱడిలి] అదక్షిణము కాయెడ సందేహపడినది.

చిత్ర.—[చూచి] పీడుగో మణిహర్మ్యముమీఁద వయస్యమాత్రసహాయుడు రాజర్షి. రా మఱి అతనిని సమీపింతాము.

[ఇరువురు దిగుదురు.

రాజు.—వయస్యుఁడా, రాత్రితోఁగూడ మదనబాధ పేర్చుచున్నది.

ఉర్వశి.—అర్థము బయలుపడని యీవచనంచేత నాగుండె తల్లడిల్లుచున్నది. అగపడకుండియే విందాముఁగాక మన సంశయము తీరిందాకా, వీరినమ్మకపు నుడువులు.

చిత్ర.—నీ కిచ్ఛయయినట్లు.

విదూ.—ఓయి అమృతము లీనుతున్న యీచంద్రపాదాలని సేవించు.

రాజు.—వయస్యుఁడా, ఈవ్యాధి, యిట్టి సాధనములకు కుదురునది గాదు చూడు:—

చ. సుమశయనంబు నూతనము, సోముఁనినిండుమరీచిపిండు, దే
హమున నలందుచందనము, నచ్ఛపుముత్తెపుఁబే, ర్లివన్నియుఁ
క్షమములు గావు నామనసిజాతరుజన్ గుదియింప; శక్త యా
యమరియునన్—

ఉర్వశి.—మఱి యన్య ఎవతె?

రాజు.—

వివిక్తమున వ్యాహ్రియమాణము తత్కథాళియున్. 50

ఉర్వశి.—హృదయమా, నన్ను వదలి ఇతనిం గూడినందుకు ఫలమును నీవు ఇప్పుడు అనుభవించితివి.

విదూ.—అవును. నేనున్ను మిష్ట మయిన లేడిమాంసం తిన దొరకనప్పుడు దానిని వేడుతూ కీర్తిస్తూ ఊఱడిల్లుతాను.

రాజు.—ఇది నీకు ఘటించును.

విదూ.—నీకున్ను అది త్వరలోనే ఘటించును.

రాజు.—సఖుఁడా, ఇట్లు తలంచెదను.

చిత్ర.—ఓసీ! అసంతుష్టురాలా, విను.

విదూ.—ఎట్లు?

రాజు.—

క. ఆయింతి తేరికుదుపున
కై యేయీయాయంస మొత్తె నాత్మాంసముచే,
నాయంగ మిది యొకండె నా
కాయమునఁ గృతార్థమౌ, మిగత భర మిలకున్. 51

చిత్ర.—ఇప్పుడు తామసింప నేల?

ఉర్వశి.—[తటాలునఁ దఱిసి] సఖి, నేను దరిసి ఎదుర నిలిచినా మహారాజు ఉదాసీనుడుగా నున్నాడే?

చిత్ర.—[స్మితముతో] మరీ వేగిరము చేత తిరస్కరిణిని తొలగింప వైతివి.

[నేపథ్యమున]

భట్టిని ఇటు, ఇటు.

[అందఱు చెవి యొగ్గుదురు. ఉర్వశి సఖితోఁగూడ విషాదము చెందును.]

విదూ.—ఓహో! వచ్చినది దేవి! కనక వాచంయముడవుగా వుండు.

రాజు.—నీవును గుట్టు దాఁచి యుండుము.

ఉర్వశి.—సఖి, ఇపు డేమి చేతాము?

చిత్ర.—దిగులు పడవద్దు, మనము మఱగియున్నాము. రాజర్షి పట్టపుదేవి ఉపవాసవ్రతకృశగా కనబడుతున్నది. కనక ఈమె యిక్కడ చాలాసేపు ఉండదు.

[అంతట ఔపహారికహస్తపరిజన దేవి ప్రవేశించును.]

దేవి.—[పరిక్రమించియు చూచియు] ఓసే, నిపుణికా, వీడుగో భగవానుడు చంద్రుడు, రోహిణింగూడి అధికంగా శోభిస్తున్నాడు.

చేటి — సుజె దేవితో గూడితే భర్త విశేషరమణీయుడుగాడా?

(పరిక్రమించును.

విదూ. — (చూచి) ఓయి నాకు స్వస్తివాచనం ఇస్తుందో, కాక, నీకు వ్రతమిషచేత రోషము మాని ప్రణిపాతలంఘనాన్ని తుడిచివేసుకో గోరి యున్నదో, ఎఱుగను, గాని, ఇపుడు నాకండ్లకు శుభదర్శనగా ఉన్నది దేవి.

రాజు. — (స్మితముతో) ఉభయమును ఘటిల్లును. అయినను నీవు పిమ్మట చెప్పితివే అది నన్ను గుఱించినదిగా తోచుచున్నది. ఏలన ఈ మహనీయురాలు—

ఉ. ధౌతదుకూలయుగ్మమును దాలిచి మంగళమాత్రభూషయై,
పూతము లైన లేగఱికె మోసులఁ జూర్ణకచాళిఁ జెర్వియున్
చేతములో నిగర్వ ముపచిత్యపదేశమునన్ దృజించియున్
గాతరనేత్ర నాపయిని గన్నప్రసాదముఁ దెల్పు నేననే 52

దేవి — (తఱిసి) జయము జయము ఆర్యపుత్రునికి.

విదూ. — దేవిగారికి స్వస్తి.

రాజు — దేవికి స్వాగతము.

(ఆమెను చేతఁబట్టి కూర్చుండఁబెట్టును.

ఉర్వశి — సఖి, ఈమె దేవీశబ్దముచేత ఉపచార మొందుట యుక్తమే. తేజములో శచికి ఏమాత్రము తక్కువపడదు.

చిత్ర — బళి, అసూయావిముఖంగా పల్కితివి

దేవి. — ఆర్యపుత్రుని పురస్కరించుకొని నే నొకానొక నోము నోచవలసి ఉన్నది. అందుకై ముహూర్తమునేపు ఆర్యను సహింపవలెను.

రాజు. — అట్లనవలదు. ఇది అక యెట్లు? అనుగ్రహము గదా.

విదూ — స్వస్తివాచనము కలదైన యిటువంటి నిర్బంధము తరచుగా కలుగునుగాక.

రాజు.—దేవి చేసెడి యీనోము పే రేమి?

(దేవి నిపుణికం గాంచును)

నిపు.—దేవరా, దీనిపేరు ప్రియానుప్రసాదనము.

రాజు.—(దేవిని చూచి) అక్లేశ.

తే. గాత్రమును బిసమృదువు నకారణముగ
నీవ్రతముచేతఁ గల్యాణి యేల వాడ్చ?
చాఁచు నెవఁడంజలిని నీప్రసాదమునకు
ననునయింతువె యాదాసజనుని నీవు? 53

ఉర్వశి.—ఈమెయందు ఇతనికి బహుమానము మిక్కుటంగా నున్నది.

చిత్ర.—ఓసిబేలా, ప్రేముడి ఒరులపా లయినపుడు నాగరకులు అధికంగా దాక్షిణ్యము చూపుతారు.

దేవి.—(సస్మితముగా) మణి యీనోము నోచడంవల్ల ఈప్రభావము; ఏమన, ఆర్యపుత్రుడు ఈపాటియేని పల్కరించినాడే.

విదూ.—ఊరకోవయ్యా! మంచిమాటను నిరాకరించకూడదు

దేవి.—పిల్లలారా, పూజాద్రవ్యాలని తెండి, మణిహర్మ్యమందున్న చంద్రపాదములను పూజిస్తాను.

పరి.—ఇదుగో, గంధము పువ్వులు లోనైన యుపహారము.

దేవి.—(నాట్యమున గంధపుష్పాదులతో చంద్రపాదములను అర్చించి) ఒసే, ఈయుపహారమోదకాలని మాణవకయ్యకు సమర్పించండి.

పరి.—దేవియాజ్ఞ. మాణవకయ్యా, ఇదుగో ఇది నీకు.

విదూ.—(మోదకాలపళ్లెరముం గైకొని) అమ్మా, నీకు స్వస్తి. నీయుపవాసము బహుఫలము అగుగాక.

దేవి.—ఆర్యపుత్రుడా, ఇటు.

రాజు.—ఇదె ఉన్నాను.

దేవి — [నాట్యముచే రాజును పూజించి, చేమోడ్పుతో మొ్రక్కి] ఇదుగో నేను ఈదేవతాదంపతులను రోహిణీహరిణాంకులను సాక్షి కరించి ఆర్యపుత్రుని అనుప్రసన్నుని చేస్తున్నాను. ఇది మొదలుకొని ఏ చెలువను ఆర్యపుత్రుడు వేడునో, ఎవతె ఆర్యపుత్రుని సమాగమానికి ఉవ్విళ్లూరుతుందో, ఆచెలువతో నేను ప్రేమబంధముతో వర్తింప వలయు నని.

ఉర్వశి—అహా! ఈమాటకు అభిప్రాయమేమో ఎఱుగకున్నాను. నాకు మఱి హృదయము విశ్వాసముచేత విశదమైనది.

చిత్ర.—సఖి, మహానుభావురాలు పతివ్రత నీకు అనుజ్ఞ యిచ్చింది, ఇక నిర్విఘ్నంగా నీకు ప్రియసమాగమం కలుగుతుంది.

విదూ.—[అపవారించి] చెయ్యి తెగిన చెంబడివాడు చేప తప్పించుకొనిపోగా 'ఇందువల్ల నాకు ధర్మం కలుగుతుంది' అని చెప్తాడు. [ప్రకాశము] అమ్మా, ఏమి నీకు అట్టి ప్రియుడా ఈదొడ్డవాడు ?

దేవి —మూర్ఖా, నేను నాసుఖమును మానుకొని ఆర్యపుత్రుని సుఖితశరీరుని చేయడానికి కోరుతున్నాను. అందువల్ల తెలుసుకో ప్రియుడో కాడో అని.

రాజు.—

క. ఈఁగల నొండొకతెకుఁ, గ్రొ,కోఁగల పీదాసు నీవు కొమ్మ; యమైనఁ,
నేఁ గా నట్టిఁడ నెట్టినిఁ, గాఁ గొంటివా నను నకాండకాతరమతి వై.

దేవి.—అవుదువో కావో, ఉద్దేశించినప్రకారము ప్రియానుప్రసాదవ్రతము నెఱవేఱినది. పిల్లలారా రండి వెళ్దాం. [దేవి తరలినది.

రాజు.—ప్రేయసీ, ఇపుడు నన్ను వదలిపోయెదేని నేను ప్రసాదితుఁడను గాను.

దేవి.—ఆర్యపుత్రుడా, నే నెప్పుడు నియమమును ఉల్లంఘించిన దాన్ని కాను. [దేవి సపరివార నిష్క్రమించును.

ఉర్వశి.—సఖి, రాజర్షి ప్రియకళత్రుడు, మఱి నేను హృదయాన్ని ఆపుకోలేక ఉన్నాను.

చిత్ర.—అయితే, నీవు నిరాశవై నివర్తిస్తావా ?

రాజు.—[ఆసనముం బొంది] వయస్యా, దేవి దూరముపోయి యుండదు.

విదూ.—చెప్పదలచుకొన్నమాటను జంకు లేకుండా చెప్పు. రోగము అసాధ్యమని వైద్యుడు రోగిని విడిచి వేసినట్లు, నిన్ను ఆ యిల్లాలు స్వచ్ఛందవర్తినిగా వదలివేసింది.

రాజు.—మఱి ఉర్వశి చేమయినా—

ఉర్వశి —కృతార్థురాలు అగునా !

రాజు.—[పులకము]

తే. లీనరాయి యందెరవళిమాత్రాన నాదు
వీనుదోయికి విందుగావించునొక్కొ ?
వెనుక కల్లన వచ్చి నావీక్షణములఁ
ముగ్ధకరపంకజములతో మూయు నొక్కొ ?

తే హర్మ్యతలమున నిచటఁ దా నవతరిల్లి
మలసి మందాక్షమందాయమాన యగుచు
నడు గడుగు గాఁగఁ బెట్టించి గడుసుఁజెలియ
బలిమిఁ దేర నాకడకుఁ దా వచ్చునొక్కొ ? 55

ఉర్వశి?—సఖి, ముందుగా, ఇతని యీకోరికను తీరుస్తాను. [వెనుకకుఁ బోయి తేనికన్నులను మూయును.

చిత్రలేఖ విదూషకునికి సన్న సేయును.

రాజు.—[స్పర్శ రూపించి] చెలికాఁడా, ఈవరారోహ నారాయణునితొడనుండి జనించినట్టిది.

విదూ.—నీవు ఎట్లు తెలిసికొంటివి ?

రాజు.—ఇందు తెలియని దే మున్నది ?

క. స్మరశరజర్జరితం బీ
శరీర మింక నెవతెచేతిస్పర్శకుఁ దనియుఁన్!
హరిణాం శాంశువులకుబలెఁ
దరణికిరణములకుఁ గలువ దాల్పదు తనువుఁన్. 56

ఉర్వశి.—[చేతుల నెడలించి లేచి కొంచెము అవలికి జరిగి].
జయము జయము మహారాజు గారికి.

రాజు.—సుందరీ, స్వాగతము.

[తనతో ఏకాసనమందే కూర్చుండఁ బెట్టును.

చిత్ర.—వయస్యునికి సుఖమా ?

రాజు.—నిశ్చయముగా సమకూడినది.

ఉర్వశి.—సఖి, మహారాజును దేవి యిచ్చినది, అందువల్ల ప్రణయినివలె ఈయనతో శరీరసంపర్కం పొందితిని; అంతేగాని నాయందు సౌభాగ్యగర్వాన్ని సమర్థించకు.

విదూ.—ఏమి! ఇక్కడనే మీకు పొద్దు కుంకినదా?

రాజు.—[ఉర్వశిని చూచి]

క. దేవి యొసంగిన దనియే
యీవపువున వ్యాపృతిఁన్ వహించెదవేనిఁన్,
ఏవారియనుమతంబున
నీవు తొలుత మ్రుచ్చిలించి తీహృదయంబుఁన్ ? 57

చిత్ర.—వయస్యా, ఈమె చెప్పగల ఉత్తరము లేదు. ఇపుడు నావిన్నపము నాలకించు.

రాజు.—అవహితుఁడను.

చిత్ర.—వయస్యుఁడా, ఆమనితర్వాత వేసవిలో నేను సూర్య భగవంతుని ఉపాసించవలసివున్నది. కనక ఈనాప్రియసఖి స్వర్గాన్ని స్మరించకుండా వుండేలాగు వయస్యుడు చేయవలెను.

రాజు.—కల్యాణీ.

తే. వర్ణనాతీతసౌఖ్యమై వఱలు దివము,
దాని మఱపింప నెవ్వాఁడు దంట యగును?
ఈరమణి కైన వినుమీ పురూరవుండు
దాసుఁ డగుఁ దానసన్యసాధారణుండు. 58

చిత్ర.—అనుగృహీత నైతిని. సఖి ఉర్వశీ, అలందురక నన్ను వీడ్కొల్పుము.

ఉర్వశి.—[చిత్రలేఖను కౌఁగిలించి] సఖి, నన్ను మఱవకుమా.

చిత్ర.—[స్మితముతో] వయస్యునితోఁ గూడిన నిన్నే నేను అట్లు వేడుకోవలసినదానను. [అని రాజునకు బ్రణమిల్లి నిష్క్రమించును.

విదూ.—ఆహా! కోరికతీరడంచేత నీవు వర్ధిలుతున్నావు.

రాజు.—ఎంత వర్ధిల్లుచున్నా ననఁగా, చూడు.

శా. నాకే శాతపవారణం బిడ దటుల్ నానావనీరాజ చూ
డాకల్పోజ్జ్వలరత్నభాసిపదపీఠాప్తాధిరాజ్యంబు దాఁ,
ఈకంజేక్షణపాదపీఠమున నే నేకాంతసేవాకృతి
శ్రీకిం బాత్రము నౌట యెట్లిడునో పూర్తిన్ జెందుధన్యత్వమున్. 59

ఉర్వశి—ఇంతకన్న ప్రియతరము పల్కడానికి నాకువిభవం లేదు.

రాజు.—[ఉర్వశిని కేలఁ బట్టి] అహో! ఈప్సితలాభ మనఁగా విరుద్ధములు పెరుఁగుట గదా.

శా. ఆపాదంబులె యైందవంబులు పరాహ్లాదం బిడున్ మేనికిన్,
ఆపుష్పేషువబాణసంతతులె పెల్లానంద మొందించెడిన్,

వేవుం జూపుచు నేడి యేది మును వన్నేంచెన్ సఖీ; యిష్టదే
ప్రాపయ్యెన్ నినుఁ గూడ నా కనునయ ప్రాప్తంబువో లెన్ వెసన్.

ఉర్వశి.—విలంబము చేత ఆర్యపుత్త్రునియెడ అపరాధిని నైతిని.

రాజు.—కాదు అట్లు గాదు.

తే. ఎట్టకేలకుఁ గృచ్ఛ్రిన నెనసినట్టి,సుఖమె రసవత్తరంబయి శోభఁజెందు
వడకుసోలిన కఱిని నిర్వాణమొసఁగు,జెట్టునీడ నరునకువిశేషముగను.

విదూ.—ప్రదోషరమణీయమైనచంద్రపాదాలని సేవించినావు,
ఇప్పుడు నీకు పడకటిల్లు చేరడానికి సమయము.

రాజు.—అటయిన, నీసఖికి మార్గము చూపుము.

విదూ.—అమ్మా, ఇటు ఇటు [అని పరిక్రమింతురు.

రాజు.—ఇది ఇప్పుడు నాప్రార్థన.

ఉర్వశి.—ఏమని ?

రాజు.—

ఆ. శతగుణితయుఁ బోలె జరిగె మున్ను త్రియామ
యనుపగతమనోరథునకు నాకు,
అట్లె జరుగునేని యంభోజపత్త్రాక్షి
నీసమాగమమున నేను గృతిని. 6

[అని అందరు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము.

ప్ర వే శ క ము.

క. అనుఁగుసఖుఁ బాసి వనటఁ
బనవు సఖీయుక్త హంసి వ్యాకులమతియై,
ఇనకరసంస్పర్శకు వి
చ్చిననెత్తామరలకొలనిసీమలయందున్. ౧

[అని చిత్రలేఖాసహజన్యల ప్రావేశికి ఆక్షిప్తిక]

[అంతట విమనస్క చిత్రలేఖయు సహజన్యయు ప్రవేశింతురు.]

[చిత్రలేఖ ప్రవేశాంతరమున ద్విపదికతో దిక్కులుసూచి]

[గేయము]

సఖి కనఁబడనియంత,
సరసునఁ గ్రందిలు వంత,
అశ్రులు వెల్లువ గాఁగ,
హంసీయుగము మది గ్రాఁగ. ౨

సహజన్య.—సఖి, చిత్రలేఖా, వాడిపోతూవున్న నూఱు తేకుల తామరపూవులాగు ఉన్న నీముఖంయొక్క ఛాయ నీ హృదయంలోపలి అస్వస్థతని తెల్పుతున్నది. నీదుఃఖానికి కారణమేమో చెప్పవే నీతో సమదుఃఖను కాగోరుతున్నాను.

చిత్ర.—సఖీ, సహజన్యా! అచ్చరలవంతువరుసను ఇక్కడ సూర్య భగవంతునికి పాదములసేవ నేను చేయవలశివున్నాను అందుచేత ఊర్వశి కొరకు అధికంగా ఉత్కంఠితురాలి నై యున్నాను.

సహ.—ఎఱుగుదును మీయన్యోన్యప్రేమను. తర్వాత తర్వాత?

చిత్ర.—అంతట ఈదినములలో దానివృత్తాంత మేమో అని సంయమమున చూడగా అత్యాహితము కనబడినది.

సహ.—[ఆవేగముతో] ఏలాగు ?

చిత్ర —ఉర్వశి రాజ్యభారమును మంత్రులమీద ఉంచిన రతి సహాయుణ్ణి ఆ రాజర్షిని తోడుకొని విహారార్థమై గంధమాదనవనానికి వెళ్ళినది.

సహ.—అటువంటిస్థలములలో కలిగేది ఏదో అదేగదా సంభోగ మనగా తర్వాత తర్వాత ?

చిత్ర —అక్కడ మిన్నేటి యిసుకదిన్నెలలో క్రీడిస్తూ వున్న ఉదయవతి అనే విద్యాధరకన్యకను ఆ రాజర్షి తేరి చూచినాడని ఉర్వశి అలిగినది

సహ —సరే మిక్కుటమైన ప్రేమకు సహనముండదుగదా. తర్వాత తర్వాత ?

చిత్ర —అంతట, కాంతుడు ఎంత బతిమాలుకొన్నా మెత్తబడక ఉపాధ్యాయశాపహతహృదయ యై స్త్రీలు చొరరానిదైన కుమార వనం చొచ్చినది. చొచ్చినవెంటనే కారణాంతరముచేత ఈమెరూపము తీగగా మారిపోయినది.

సహ.—విధికి అసాధ్యములేదు. అటువంటి అనురాగానికి ఆక స్మికంగా ఇటువంటి యీయనర్థపరిణామము! ఇప్పుడు ఆ రాజర్షి యవస్థ యేమి ?

చిత్ర.—ఆయన ఆకానలోనే ప్రియతమను వెతుక్కొంటూ రేయింబగళ్లు గడుపుతూ వున్నాడు; వీతరాగులకుకూడా ఉత్కంఠను కలిగించే యీ మేఘోదయంచేత అనర్థముపాలయి పోయ్యేని.

[అనంతరమున జంభలిక]

[గేయము]

సఖి కనఁబడనియంత,
సరసున గ్రందిలు వంత,

అశ్రులు వెల్లువ గాఁగ,
హంసీయుగము మది గ్రాఁగ. 3

సహ.—సఖి, అటువంటి ఆకృతివిశేషములు చిరకాలము దుఃఖభాజనములు కానేరవు. తప్పకుండ ఏదో అనుగ్రహరూపమైననిమిత్తము వారికి సమాగమకారణమవుతుంది. రా మరి, పొడువనున్న ప్రొద్దువేల్పును సేవింతాము.

[అనంతరమున ఖండధార

గేయము.

చింతావిదూనమానసలై
స్నిగ్ధాదర్శనలాలసలై
వికచపద్మాంచితనీరమున
విహరించు హంసి కాసారమున.

[అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశకము ముగిసినది.

చతుర్థాంకము.

[గేయము]

క. కరిపతి నొచ్చెవనిఁ బ్రియా
విరహోన్మాదంబువలనివికృతిఁ దెలుపుచున్
తరుపతితకిసలయసుమో
త్కరమండిత మగుచు భూరికాయమ్మొప్పన్. ౫

[అని పురూరవుని ప్రావేశికి ఆక్షిప్తిక.]

[అంతట ఉన్మత్తవేషుఁడు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు.—ఆ! ఓరిపాపిష్ఠా రక్కసుఁడా, నిలునిలు. నాప్రేయసిం గొని యెట కేఁగెదవు? ఆ! కొండకొమ్మునుండి మింటికెగసి నామీఁద బాణాలు కురిపించుచున్నాఁడు [బెడ్డ చేకొని కొట్టుటకు పరువిడుచు, అనంతరము ద్విపదికచే దిక్కులు చూచి]

[గేయము]

స్వాంతము సకివగ యేర్చన్, సరసిఁ దాఁ బట్టుప లార్చన్
అశ్రుపూరితనయనుండై, హంసతరుణుఁడు దీనుండై. ౬

[పరికించి]

మ. ఇది సన్నద్ధము నూత్నవారిదము, గాఁ డింద్రారి గర్వాంధుఁ డీ;
య్యది యింద్రాయుధమౌను గాని; శ్రవణాంతాకృష్టమౌవిల్లు గా
దిది యాసారము గాని, ముల్కితతి గాదీ హైమకాషాభ నా
హృదయాధీశ్వరియైన యుర్వశియుఁ గాదే, శంప యౌనక్కటా! 6

[అని మూర్ఛిల్లిపడి ద్విపదికచే లేచి నిట్టూర్చి

క. మదిరేక్షణను హరించెన్, మదమున రక్కసుఁ, డనుచు భ్రమంబడితిని నే,
నది సూడ గ్రొమ్మెఱుఁగుఁదీవ దళత్తళలాడఁ బ్రబ్బు వర్షించెడినే. ౨

[ఆలోచించి] రంభోరువు ఎటకేఁగియుండును?

మ. కినుకన్ శక్తత దిచ్చమో మయినదో? కిన్కం జికం బూనదే;
చనెనో నాకముఁ గూర్చి నాయెడఁ గడున్ స్వాంతంబు భావార్ద్రమా;
కొని పో నాయెదురన్ దెగింపుదురె రక్షోవీరు లైనన్ సఖా?
కనుకన్ బ్రియ యుత్తమిల్లె! నిటులన్ గారింతువే దైవమా! ౬౩

[అని ద్విపదికచే దిక్కులం గాంచి, నిశ్వాసముతో] [అశ్రువులతో] దైవము విపరీతమయినవారికి దుఃఖమువెంట దుఃఖము సంభవించును ఎట్లనః—

ఆ. వచ్చె నిపుడె నాకుఁ బ్రాణనాయికతోడ
నోపరానివిరహతాపభరము,
అభినవాంబుధరము లాతపద్ధిన్ నడఁప
హితము లగుదినములు నివె తోడంగె ౬౪

[అనంతరమున చర్చరి]

క. జలద, కినియకు, ముదల; యవిరళధారాధౌతభాసురదిశాముఖుఁడా,
ఇలఁ గందునేని సకి, నవ్వల నీ వేమి పలిపిన నవారణ సైతున్, ౫

[విహసించి] వ్యర్థముగా నేను నామనస్సులోని సంతాపవృద్ధిని ఉపేక్షించుచున్నాను. మునులుకూడ చెప్పుదురు గదా, 'రాజు కాలమునకు కారణము' అని. కనుక నే నేల మేఘర్తువును మాన్పివేయఁగూడదు.

[అనంతరమున చర్చరి]

[గేయము.]

గంధముత్తమధుకరకలగానము, వాద్యమానపికవాద్యధ్వానము
పవనోద్వేల్లితపల్లవపూరము, ఆడెడిఁ గల్పక మభినయసారము.

[అని వర్తించి] వలదు. వార్షికచిహ్నములచేతనే నాకు రాజోపచారములు ఇపుడు జరుగుచున్నవి. ఎట్లన,

తే. మించుఁబోన్మించు మేఘుంబె మేలుకట్టు,
వీచుఁ బూరెమ్మచామరల్ వేతసములు,
వందు లగు ఘర్మ మఱి నెలుం గొందుశిఖులు,
సెలసరులఁ గాన్క లిడెడు వేరు లగు గిరులు. 65

కానీ, ఇట్లు నాపరిచ్ఛదమును శ్లాఘించుకొన్న నేమి ఫలము? ఈ యడవిలోనే ఆ ప్రియను వెదకెదనుగాక.

మరల చర్చరీపాఠాంతమున భిన్నకము]

[గేయము]

అబలావిరహితుఁ డతిదుఃఖితుఁడు, దైవము దూరుచు స్తంభితుఁడు
భూధరవనమునఁ బుష్పోజ్జ్వలమున, గజరాజేగెడి తృణగమనమున.

[చూచి] అయ్యో, వెదకఁ దొడంగిన నాకు సందీపనమువలె అయినది. ఏలన,

తే. గర్భజలకణం లారక్తరేఖములు నయిన
పుష్పములచేత నిదె నవభూమికదళి
కినుక నంతరశ్రువు లైనవనితకనుల
నుత్కలితొడ స్మరియింప నూన్చె నన్ను. 66

ఈదారిని పోయియుండినను ఆమహానీయను ఎట్లు కనిపట్టనగును?

తే. అడుగులిలమీఁద మోపె నే నాసుగాత్రి
వానఁ దడియును మైన యీవనతలమున,
శ్రోణిభరమున మడమలు క్రుంగఁ బాఱు
యావకపుఁజారుపదపంక్తి యగపడెడిని. 67

[ద్విపదికచే పరిక్రమించి హర్షముతో] దొరకినది గుర్తు, దీని చేత ఆరోపనమార్గమును ఊహింప నగును.

తే. మగ్ననాభి రుమాసంభ్రమగతి దడువఁ
గాఁబునశ్రుల మోవిరాగంపుగుర్తు
లైనది యిది శుకోదరశ్యామలంబు
చ్యుతము నిస్సంశయము స్తనాంశుకము! బళిరె. 68

[అరసి ఏమి] ఇంద్రగోపములతోడ క్రొత్తపచ్చిక బయలు ఇది. ఈనిర్జనవనమున ప్రియావృత్తాంతము ఎట్లు తెలియును? [చూచి] అహా! జడివానకు ఉబ్బినశిలాజతుస్థలి పాషాణము నెక్కి,—

ఆ. తూర్పుగాలిజుట్టుఁ ద్రోచుచు నుండఁగ
నంబుదముల నెమలి యట్టె గాంచు,
గర్భమందు గేక గ్రాలుకంఠంబును
సాఁగినంతపయికి సాఁచికొనుచు. 69

[సమీపించి] దీని నడిగెదను.

[గేయము]

సంప్రాప్తాపద్భారుం డై, క్షణహాతపరేఖ వారుం డై,
కాంతాదర్శనలాలసుఁడై, కరికతి విస్మితమానసుఁ డై. ౧౧

[దానితో ఖండకాంతమున చర్చరి]

[గేయము]

కేకిసార్వభౌమ, లోకానందన, కేల్మోడ్చి నిన్ను వేఁడెదను,
ఈకాననలోఁ గంటె యొందేని నాప్రియఁ జెప్పుమి దయఁ బూనియెదను
వినవయ్య చెప్పెద వనితను గనిపట్టు స్పష్టమయిన యానవాలు,
రాకాచంద్రానన రాజహంసయాన, యీపాటియే నీకుఁజాలు. ౧౨

[చర్చరికచే కూర్చుండి ప్రాంజలి యై]

తే. కల దయా నాకు నుత్కంఠ కాలకంఠ,
ఆయతాపాంగ నోసితాపాంగ నీవు

చూచుకన్దోయి తనియనిసొగసుకత్తె
వనిత నొక్కతెఁ గంటివో వనతలమున. 70

[చర్చరికతో చూచి] ఏమి? బదులు పల్కకయె నర్తింపం దొడంగినది! దీనికి హర్ష కారణ మేమి? [చింతించి] కానీ ఇది తెలిసినది.

ఉ. నా ప్రియ కానరానికతన న్మృదువాతవిభిన్నబర్హమై
యేపున నిస్సపత్నత వహించెడి నీయహిభోజి యిప్పు; డౌ
రా! ప్రియ కేశపాళి పురుషాయితకేళివిశీర్ణబంధమై
ప్రావితపుష్పదాముల భాసిల, మౌళిల నిదేమి సేయునో? 71

కానీ ఒరులవ్యసనముచే సంతసించెడి దీనిని అడుగను. [ద్విపదికచే దిక్కులు సూచి] [పరిక్రమించి] ఇది కోయిల కోమలి, ఎండల కనంతరము మదమేచి నేరేటి చెట్టున నెలకొన్నది. పక్షులలో ఈజాతి పండితము. దీనిని ప్రార్థింతునుగాక.

[అనంతరమున ఖురకము]

[గేయము]

విద్యాధరవనలీనుం డై, విపులబాష్పనయనుం డై,
గజపతి యడలునఁ గలఁగుఁ, గగనము గొల్చుచు మెలఁగుఁ. ౧౩

[ఖురకాంతమున చర్చరి]

సఖి! సఖి!

[గేయము]

నందనవనిని స్వచ్ఛందగామినీ, కలవాణి పికకామినీ,
నాతోఁ జెప్పవె నర్మిలి యొప్పుగఁ, బ్రియఁ గంటేని నే నుపాంగ.

[దీనినే నర్తించి వలంతికచేఁ దటిసి మోఁకరించి] అమ్మా,

తే. కాముదూతి వటంద్రు నిన్ గామిజనులు,
మానహరణా ప్రతిహతాస్త్రమంత్ర మీవు;

ప్రియతమను నాకడకు నేని వేగ తెమ్ము,
కొనుము కలవాణి న న్నేమి కొమ్మకడకు. 72

*వానుకముచే ఇంచుక మరలి ఏ మనెదవమ్మా నీవు? 'నిన్ను ఇంత యనురక్తుని విడిచి ఎట్లు పోయినది' అని అడిగెదవా? చెప్పెదను వినవమ్మా.

తే. కోప మూనిన దేని యాకోపమునకు
హేతు వొకటియు నాయందు నే నెఱుంగ;
ప్రియతములయం దెటను ననపేక్షితములు
ప్రభుత భావస్ఖలితములు భామినులకు. 73

ఏమి! కథాచ్ఛేదము కావించి తనపనిలోనే చొచ్చినది.

తే. ఒరులవగ నెం తయినఁ జల్ల నుంట నిజమె,
ఇడుమపా లైననాయాజ్ఞ నెడఁగఁ ద్రోచి
ఆను నభినవపాక మియ్యది మదాంధ
రాజజంబూఫలము నధరమును బోలె. 74

ఇట్లయినను నాప్రియవలె మంజులస్వన యగుటంబట్టి ఈమె యందు నాకు కోపము లేదు. ఇచటినుండి నేను ద్విపదికచే పరిక్రామిత కముచేత చెవి యొగ్గి అహో! దక్షిణమున ప్రియాచరణన్యాసమును అందెరవళి తెల్పుచున్నది! కానీ, అట కేఁగెదను. పరిక్రమించి

గేయము

దయితావిరహాక్రాంతవదనుఁడు, అవిరళబాష్పనయనుఁడు,
శోకభారవిసంష్ఠులగమనుఁడు, గురుతాపదీపితతనుఁడు,
కరిపతి నూనుఁడై గవి నున్న వాఁడు, కానలోఁ దిరుగుచున్నాఁడు.

అని కకుభముచే ఆఱు ఉపభంగములు; అనంతరమున ద్విపది కచే దిక్కులు సూచి

[గేయము]

ప్రియకరిణీవిశ్లేషితుఁ డై, గురుశోకానలదీపితుఁ డై. ౧౬

అయ్యో ఇసీ ఇసీ!

*క. జలదముల నిర్లక్షోను దిక్కులఁ గన్గొని మానసమునకు సముత్సుకత
వెలలేడిమదకలహంసల కలరుత మిది, యందెరవళి గాదాయెఁ గటా!

కావీ, మానసోత్సుకము లయిన యీ హంసములు సరస్సునుండి ఎగిరి పోకముందే వీనివలన ప్రియావృత్తాంతమును తెలిసికొనవలయును. [వలంతిక చేత సమీపించి] ఓహో యి జలవిహంగమరాజా,

తే. పోవుదువు గాక మానసమునకు వెనుక,
వదలు బత్తెంపుబిసముఁ గొనెదవు పిదప,
తీర్తు గాక నావగ ప్రియవార్త దెలిపి,
తనపనికి మున్నె కృతి చెలిపనిని జేయు. 76

నీవు తలయెత్తి మిన్ను సూచటచేత 'మానసోత్సుకుఁడను నేను చూడ నయితిని' అని పల్కెదవా? [కూర్చుండి చర్చరి]

[గేయము]

తస్కర, హంసా, దాఁతువు రా

[అని నర్తించి లేచి]

తే. సువదనను నాదుప్రియుతమఁ జూచి తీవు
కొలనివరి నంచ, కానిచోఁ గొంటి వెట్లు
మదవిలాసపదముఁ దద్గమనము నెల్లఁ,
దెక్కలివి, లేదు కా దనఁ దెగువ గలవు 77

*క. ఘనముల నిర్లక్షొనెడిపిక । లను గను మానసమునకును లాలసతో దక్
జనఁ గోరు రాజహంసుని వ్వని । యిది మంజీరశింజితము కాదు కటా?

గేయము

గతిచేతనె నేఁ గంటిని రా

చర్చరికతో సమీపించి కేలు మోడ్చి అందువలననే

క. నాకొమ్మ నిమ్ము హంసము, కైకొంటి తదీయ మైన కాంతగతంబుల్,
ఏకాంశము కనఁబడుచో, నీకొని యభియుక్త మెల్ల నియ్యనవలయుల్.

మరల చర్చరి

గేయము

కఱచితి వెట నీగతి గతిలాలస ?
సకిని గంటివి పో జఘనభరాలస. ౧౭

మరల చర్చరి ['నాకొమ్మ' ఇత్యాది పఠించి ద్విపదికచే నిరూపించి] విహసించి ఇది దొంగలను దండించువాఁడు రాజు అని భయము చేత ఎగిరిపోయినది పరిక్రమించి ఇది యిట ప్రియాసమేతము చక్రవాకము. దీని నడిగెదఁగాక.

అనంతరమున కుటిలిక

గేయము

మర్మరరణితకచారువున మల్లఘటి—
కుసుమితపల్లవితతరువున, చర్చరి—
దయితావిరహోన్మాదమున
కరిపతి త్రిమ్మరు గహనమున. ౧౮

ద్విలయాంతమున చర్చరి

గేయము

గోరోచనాకుంకుమవర్ణాంచిత జక్కవరాణి నాప్రియను,
ఆమునిపవల విహారము సల్పఁగఁ గంటేని చెప్పుము దయను. ౧౯

చర్చరికతోఁ దఱిసి మోఁకరించి.

క. ఓయీ రథాంగ, యీరథి, ప్రేయసిఁ బాసెను రథాంగవిజయి శ్రోణిన్
నీయెడ నను యోగంబున్, జేయు మనోరథశతంబుచే వృతుఁడగుచున్.

ఏమి! 'కః కః' అన్నదే, ఇది నన్ను తెలిసికోలేదా ?

క. ఎవనికి రవియున్ శశియున్
దవుదురో మాతామహుండుఁ బితామహుఁడును నై,
ఎవని వరించిరో యిరువురు
ధవుగా స్వీయ ముర్వరయును దా నుర్వశియున్. 80

ఏమి ఊరకున్నది! కానీ, దీనిని చీవాట్లు పెట్టెదను.

చ. సరసిని దామరాకొకటి చాటుకుమాత్రన నీవు నీసకిన్
బోరయక దూర మేగె నని పొక్కుచు బెల్లెలుఁ గిత్తు, నీ కిటుల్
పరఁగుఁ బ్రియానురాగముఁ బాసి వసించు భయంబు, ప్రేయసీ
విరహికి నాకు నీక్రియఁ బ్రవృత్తిపరాఙ్ముఖత న్వహింతువే! 81

ఎల్లప్రకారములను నాయదృష్టవిపర్యాసము ప్రభావము సూపుచున్నది వేఱవకాశము చూచుకొనెదను. [పదాంతరమున నిలిచి] కానీ, ఇటనుండి జరుగను. [ద్విపదికచే పరిక్రమించి, అవలోకించి]

ఆ. లోనఁ దేఁటి యులియఁగా నొప్పునీతమ్మి
యేఁగనీదు నన్ను నిచటు దలఁగి,
నేను మోవి చుఱుకుగా నొక్క సీత్కార
ముగ్ధమైనకాంతముఖము వోలె. 82

కానీ, కమలాధ్యాసి యైన యీమధుకరమునుగూర్చి యే యాచకుఁడ నయ్యెదను. ఇటనుండి పోయి పశ్చాత్తాప పడనేల ?

[దీని యంతరమున అర్ధద్విచతురస్రకము.
గేయము]

క్రమవృద్ధగురుప్రేమరసంబున ఆడుఁ గోడెహంస కామరసంబున. ౨౦
[చతురస్రకముచేత దఱిసి కేలు మోడ్చి]

ఆ. మధుపమా, వచింపు మదిరాక్షివా ర్తను,
[విభావించి]
వలవ దీవు నాదువనితఁ గనవు ;
ఆవదనపుటూర్పుఁదావి యానితి వేని,
ప్రీతి గొనుదె పుండరీకమందు ? 83

చనియెదనుగాక [ద్విపదిక చేత] [పరిక్రామితకముచేత] వీఁడె కరిరాజు తొండమును ఇప్పమ్రానిపలవమీఁదఁ బెట్టి కరిణీసమేతుఁడై యున్నాఁడు. ఇతనివలన ప్రియావృత్తాంతము నెఱిఁగెదను. సమీపించె దను. [కుటలిక చేత]

[గేయము]

దయితావిరహోత్తాపమున
[మల్లఘటి]
గంధాక్తమధుపుఁడు గహనమున. ౨౧

[దానియంతరమున] [చూచి] కాదీ, త్వరపడఁగూడదు.

తే. అభినవోద్భిన్నదళమును నిభవిభుండు
ఆసవసురభిరసము హస్తాగ్రమునను
నోర వల్లభ యిడినయందుగు రివటను
ఆస్వదించును గాక సమగ్రముగను. 84

[క్షణమాత్ర ముండి] ఆహా! ఇతఁడు ఆహ్నికమును నెఱవేర్చు కొన్నాఁడు, మఱి యడిగెదను.

[గేయము]

చేమో డ్పిడెదను జెప్పుము గజపతి, లలితప్రహతిశకలితవృక్షతతి,
దూరవిజితకమలారికాంతిని, వీక్షించితె నావేలుపుటింతిని ? ౨౨

తే. మదకలుఁడ సుందరిని జాంద్రమసకలాభ,
యాధిశాశబలాలకయాథశాథ,
శానవే స్థిరయౌవనఁ బ్రాణదయిత
హర్షదాలోక నోయి దీర్ఘావలోక ? 85

హర్షముతో ప్రియాప్రాప్తిని చెప్పెడి యీ నీస్నిగ్ధగంభీరగర్జితముచేత సమాశ్వాసితుఁడ నైతిని. సాధర్మ్యముచేతఁ గూడ నీయందు నాకు మహాప్రేమ.

మ. ననుఁ బేర్కొం(ద్రు నృపాధిరా జని నినుఁ నాగాధిరా జం(ద్రు)గా,
గొన బా నీకును దానధారధుని నాకుఁ యాచకౌఘంబునఁ,
కొని న న్నుర్వశి నిన్ను నీవశయు ధన్యం జేసి రీస్త్రీమణుల్,
కన నన్నోలియును బ్రియావిరహాదుఃఖం బొంద కీ వుండుతఁ. 86

నీవు సుఖ ముండుము. నేను పోయివచ్చెదను. పార్శ్వమున చూచి నిగిడించి అహో! సురభికందర మను పేరిది విశేషరమణీయము ఈకొండ యగపడుచున్నది. ఇది అచ్చరలకు ప్రియమైనదియు; నాసు తనువు దీనినెత్తమున దొరకునా? పరిక్రమించి చూచియు అయ్యో! నాపాపములపంటచేత మేఘము శంపాశూన్యము అయినది. అయినను ఈకొండను అడుగక నివర్తిల్లను. అనంతరము ఖండిక

గేయము

ఖరఖురదళితతలాతలుఁ డై,-వన-,గహనమునం దవిచలుఁ డై,
పూని తనపని లీనుం డై, కిరి-,దొర చను ముదధీనుం డై. ౨3

తే. పృథునితంబుండ నీవు నాపృథునితంబ
సంగతానంగ శృంగారమంగళాంగ
పర్వసన్నుత నోయి పర్వతవిభుండ
యణుకుచాంతరఁ గంటె వనాంతరమున. 87

ఏమి ఊరక యున్నది! దూరముచేత నామాట వినఁబడలే దని శంకించెద. సమీపమునకుం బోయి యడిగెదను. అనంతరము చర్చరి

[గేయము]

స్ఫటిక శిలాతల భాస్వర నిర్ఝర, బహువిధ సుమనో భర చిత శేఖర
కిన్నరమధు రోద్గీత మనోహర, కనఁబడుపుము నా కాంతను భూధర.

అని [పరిక్రమించి] [అంజలిసేసి]

తే. సర్వభూభృదధిప సర్వాంగసుందరి
రామ సన్నుతాభిరామకమునఁ
గానసాంతరమునఁ గానంగఁబడియె నే
నాకుఁ బాసినయది నీకుఁ బ్రియుఁడ. 88

[ఆకర్ణించి, హర్షముతో] ఏమి యథాక్రమముగా 'చూచితిని' అని పలికినది. నీవును ఇంతకన్న ప్రియతరమును విందువుగాక. అ టయిన నాప్రియతమ ఎటనున్నది? [నేపథ్యమున అదే వినఁబడును] హా! ఇసీ! నాశబ్దమునకే గుహాముఖమునుండి వెలువడిన ప్రతిశబ్దము! [విషాదమును రూపించి] బడలితిని. ఈసెలయేటిదరిని నెలకొని, అలలగాలిని అనుభవించెద. క్రొత్తనీటిచేత కలఁగినదాని నైనను ఈయేటిని చూచుటచేత నాహృదయము ప్రీతి నొందుచున్నది.

ఉ. వీచులు గాఁగ భ్రూకుటులు, విక్షుభితాండజపంక్తి కాంచి గా,
వే చన జాఱుపైఁటవలె ఫేనచయం బిటు నట్టు నీడ్చుచున్,
ఏచిన మేటిసంస్ఖలిత మెంచుచు తీవ్రపదప్రయాత యై,
నాచెలి యోర్పు లేక పరిణామము నొందె నదీస్వరూపతన్. 89

కానీ, దీనిని యాచించెదఁగాక. [అనంతరము కుటిలిక]

[గేయము]

దయగొనుమా ప్రియతమ సుందరి నది, క్షుభితాకరుణకుంతికా,నది,
ద్యోసరిత్తటసముత్సుకా, నది, కల మధుకర ఝంకారితా, నది. ౨౫

[కుటిలికాంతమువ చర్చరి]

[గేయము]

ప్రథమదిశాపవనాహత • ప్రబలోర్మికోర్ధ్వభుజముల
నర్తించు సలలితుఁడుదధి • నాథుఁడు మేఘాంకముల
శకటాంగహంసకుంకుమ • శంఖకృతమండనముల
కరిమకరాకులకృష్ణ • కమలకృతావతంసముల
తటసలిలోద్వేల్లిత • నర్తహస్తతాళుండు
అవతరించెడి దశదిశల • నలమునవాబ్దకాలుండు. ౮౯

[అని దఱిసి] [కేలు మోడ్చి]

తే. ప్రియమె పల్కితి, నీయందె ప్రీతి యిడితిఁ,
బ్రణయభంగవిముఖభావపరత నుంటి;
నే యపరాధలేశంబు నీవు గంటి ?
దాసు నను విడనాడితి వీసుఁ బూని. 90

కాక, ఇది వాస్తవనదియే గావలయు, ఉర్వశి పురూరవుని వదలి సముద్రుని అభిసరింపదు గదా. అనిర్విణ్ణతచే శ్రేయస్సులు కలుగును. కానీ ఎచట సువదన నాకంటి కగపడక దిచ్చు మొగమయినదో అచ్చోటికే ఏఁగెదను. [పరిక్రమించియు చూచియు] ఆహా! ప్రేయసిమార్గముయొక్క గుర్తు కనఁబడినది.

ఆ. ఎఱ్ఱకడపపుష్ప మిది, దీనిఁ బ్రేయసి
సిగను దోడవుగాఁగఁ జెరివికొనియె
ఎండకారుతుదను హెచ్చరించెదు నని
యలియకరుల విషము మైనను ధృతి. 91

[విలోకించి] పరుండియున్న యీ పాపంగమును ప్రియావృత్తాంతమునకై ప్రార్థించెదను.

[గేయము]

నూతనకుసుమస్తబకమండితా • నోకహాపర్యంతమున
మదకలకూజతోక్కిలఝంకృతమ్మధుకరమనోహారమున

ప్రాణాధికనిజకరిణీవిరహ • జ్వాలాకృతతాపమున
విచరించెడి నైరావతద్విపముఁ • వేల్పులయుద్యానమున. ౯౧

[గళితకము, మోఁకరించి]

తే. కృష్ణసారప్రభం బిది కేరు నిచటఁ
గనులపండువు నభినవఘాసపటలిఁ,
గానవేందిర తాఁ దమకమునఁ జూడఁ
జూఁచినట్టినిడుదకటాక్షం బనంగ. 92

[విలోకించి] ఏమి యిది! నన్ను సరకు సేయనియట్లు పెడమొగం బయినది [చూచి]

క. కన దీని వచ్చుహరిణిని, జనుగుడువఁగ లేఁగ నడుమ జయ్యన నిలుపన్,
అనితరదృష్టుల నిదియున్, గను దానినె తాను భుగ్నకంఠం బగుచున్.

[అని నర్తించి, చర్చరి]

[గేయము]

వేలుపుభామిని జఘనభరాలస పీనోత్తుంగస్తనియు
స్థిరయౌవనయుఁ దనుశరీరయు శ్రీలహంసగతియు
మింటి నొరయు కాననమునఁ దిరుగుచు మృగనేత్రఁ గంటివ యేని
నాకుఁ బలికి యీవిరహాబ్ధిఁ బడిన ననుఁ దేల్పుము యిఁక నేని. ౯౩

[తఱిసి కేలు మోడ్చి] ఓహో యి కదుపు నాయకుఁడా,

తే. కంటివో నాప్రియను నీవు కాననమున ?
మానినికి విను చెప్పెద నానవాలు ;
నీవయిత యీమె యెట్లో యామెపై దలియును
సొబగురాలు పృథులనేత్ర సుమ్ము మిత్ర. 94

ఏమి నామాటను ఆదరింపక పెండ్లాము వైపు మొగము త్రిప్పు కొన్నది! న్యాయ్యమ్మే, దశావిపర్యాసము. పరిభవాస్పదము. ఇటనుండి

నేను—[పరిక్రామితకముతో చూచి] ఇది యెట్టిది రాతిపగులులో కనం బడుచున్నది ?

ఉ. కాదు మృగేంద్రకృత్తకరిక్రవ్యలవంబు, ప్రభాప్రలేపి యౌ;
కాదు వెలుంగునిప్పుకయుం, గాన నరుస్తము దోంగె వానచే;
[పరికించి]
ప్రోదిగ రక్తవంజుళము బోలెడి రక్తిమ, బద్మరాగ మౌ ;
నాదట దీని నెత్తబలె నర్కుండు దా గమిచెం గరంబులన్. 95

ఇది నామనస్సును కాంరించుచున్నది.

[గేయము]

ప్రణయినీబద్ధా కాంతుండు, బాష్పాకులనిజాక్షుండు
గజపతితిరుగు దుఃఖాన, స్వామితాస్యుడు కానలోన. ౨౯

[ద్విపదికచేం దతిసి, కైకొనుటను నటించుచు.] దీనిం గైకొని యెద. అయినను ఏల యిది!

తే. ఎవతుకకుం బారిజాతంపుంబువులతావి
గుబులుగొనుసిగలో దీనిం గూర్పం దగునో
అమనోనాయిక యలభ్య యయ్యె; నింక,
నశ్రునిహతంబు దీనిం జేయంగ నేల ? 96

[నేపథ్యమున-వత్సా ! పుచ్చుకో పుచ్చుకో.

క. ఇది సంగమనీయాఖ్యన్, గదితం బగుమానికము, నగప్రభుపుత్రీ
పదరాగజనిత; మిది దాల్ప దయితజనసంగమంబు పరంగున్ దోడ్తోన్.

రాజు.—[చెవి యొగ్గి] ఎవరు నన్నిట్లు శాసించుచున్నారు ? [దిక్కులు గని] అహో ! ఎవరో భగవానుండు-మృగచారి ముని నన్ను కనికరించుచున్నాండు. భగవానుండా, నీ యుపదేశమువలన నేను అనుగృహీతుండను. [మణిని కైకొని] ఓహో సంగమనీయమా !

తే. అబల ననుఁ బాసె నయ్యె మద్గాత్రవలగ్న,
మమ్ముఁ గూర్చెద వేని యో మణిశరీర,
నిను శిఖామణిగ ధరించుకొనెద నేను,
బాలునిం జంద్రు నలమహేశ్వరుఁడు వోలె. ౨౮

[పరిక్రమించి చూచి,] ఏమి యిది? ఆహా! పూవులు లేనిదానినే అయినను ఈతీఁగను చూడఁగా నాకు రతి కలిగినది! కాకేమి? యుక్తమే యిది నామనోరమయగుట. ఏలన, నిది—

తే. వర్షమునఁ దోఁగియున్నట్టిపల్లవంబు
బాష్పధౌతం బయినమోవి వడువు దాల్ప,
తనదుతఱి గామిఁ బూవక తనరుతీరు
భూషణంబులఁ దాల్పనిపోలుపు చూప,
తే. మధులిహంబులయులివులు మాని యుంట
చింతచే నైనమౌనంపుఁజెన్ను నెరప,
ప్రణతు ననుఁ ద్రోచి యనుదాపభరము గొన్న
తన్వి ని మదీయ నీలత తన్వి పోలు ౨౯
ప్రియానుకారిణిని దీనిని కౌఁగిలింపఁ గోరెదను

[గేయము]

తీవా, కనుమా యెద లేకయె నేఁ దిరిగెద నీవనమందు,
దైవయోగమునఁ గందున యేని దయితారత్నము నిందు,
మఱి కృతాంతమున నీయరణ్యమున మానిని నుంపను క్షణము,
కొని చని చేయుదు వెండి దీనిఁ గనఁ గోర నీని రక్షణము. ౩౦

[అని (చర్చరికచేఁ దఱిసి) లతను ఆలింగనము చేయును.]

[అంతట దానితావున ఉర్వశి ప్రవేశించును.]

రాజు.—[కన్నులు మూసికొనియే స్పర్శసుఖమును రూపించి] ఏమి యిది? ఉర్వశి నెమ్మేనిసంపర్కమునం బోలె నాశరీరము నిర్వృతిం జెందినది! అట్లయినను, నాకు విశ్వాసము జనింపకున్నది. ఏలన—

తే. కందు నేఁ దొల్త దేని నాకలికిఁ గాఁగ,
నిముసమున నది వేఱయి నెగులు గొల్పె;
కాని స్పర్శవిభావితఁ గాంత దీనిఁ
గనఁగఁ దెఱవను దెఱవను గన్నుఁగవను. 100

[మెల్లఁగా కన్ను దెఱచి] ఏమి! సత్యముగా ప్రియతమయే!

ఉర్వశి—[బాష్పములు విడిచి] జయుంజయం నీకు మహారాజా

రాజు—

తే. తమమున భవద్వియోగజాతమునఁ జండి
మునిఁగి యడుగంటుచున్న నావనట దీఱ
భాగ్యవశమున వెండి ని న్బడసినాఁడ,
నపగతాసుండు చేతన నందినట్లు. 101

ఉర్వశి—మహారాజా, అలాగే; అంతఃకరణంచేత నీవృత్తాంతాన్ని సాక్షాత్కరిస్తూనే వుంటిని.

రాజు—అంతఃకరణముచే నన్నమాట నాకు బోధపడకున్నది.

ఉర్వశి—విను. ఇందుకు మహారాజు నన్ను క్షమింపవలెను. ఎందు కనగా, నేను కోపవశనై మహారాజును ఈ యవస్థాంతరము పొందించితిని.

రాజు—కల్యాణీ, నన్ను ప్రసన్నుం జేయ నక్కఱలేదు. నిన్నుఁ గన్నంతనే నాయాత్మ ప్రసన్న బాహ్యాంతఃకరణ మయినది. చెప్పుము చెప్పుము. ఇంతకాలము నేను లేక నీవు ఎట్లు ఉంటివి?

[అనంతరము చర్చరి]

[గేయము]

అసితకంఠముఁ, బికి, నంచ, రథాంగముఁ
దుమ్మెదఁ, గరి, గిరి, ధునిని, కురంగము,

నినుఁగూర్చి వనిలోన నేను భ్రమించుచు
బరువడి నడిగితిఁ బరిదేవించుచు. ౩౧

ఊర్వశి.—అవధారుమహారాజా. కుమారస్వామి శాశ్వతకుమారవ్రత మవలంబించి అకలుష మనేవేరిగంధమాదనకచ్ఛాన్ని ఆశ్రయించినాడు. ఈవిధి యేర్పఱిచినాడు.

రాజు.—ఏమివిధి?

ఊర్వశి.—ఈచోట ఎవతె ప్రవేశిస్తుందో అది లతయైపోతుంది. గౌరీచరణసంజాత మయినమణిచేత తప్ప తొంటిరూపాన్ని పొందదు. అట్లుండగా నేను గురుశాపవిమోహితాత్మనై దేవతావిధిని మఱచి నీయనునయాలకు లోఁగక ఈకుమారవనాన్ని చొచ్చితిని. చొచ్చినంతనే బండిగురివెందతీవ నయితిని.

రాజు.—సర్వము ఉపపన్నము.

క. నను సురతఖేదసుప్తుని, వనిత విదేశగతుఁగాఁగ వగచెదు సెజ్జన్,
ఎన లేని యీచిరవియుక్తి నీదృశము నెట్టు లోర్చితివి చెప్పు సఖీ.

నీవు చెప్పిన యామణిని నీసంగమకారణమును మునివలనం బొంది మణిప్రభావమున నిన్ను మరల నేను పొందితిని.

[అని మణిని చూపును.

ఊర్వశి.—అహో! సంగమనీయమా! అందువల్లనేగదా మహారాజు నన్ను కౌగిలించినమాత్రాన తొంటిరూపు పొందితిని.

[మణిని కైకొని ఔదలం దాల్చును.

రాజు.—సుందరీ, ఇట్లై క్షణమాత్ర ముండుము.

క. నుదుటం బెట్టినయీమణి నుదయించినరాగ మొలయ నొప్పారెడి నీ
వదనము లేయెండకుఁ గెంపొదవిన నెత్తమ్మిలక్ష్మి నుపమానం బై.

ఊర్వశి.—ప్రతిష్ఠానమునుంచి నీవు వచ్చి చిరకాల మయినది. ప్రకృతులు నాపై అసూయ వహింతురు. కావున మరలుదాము.

రాజు —నీ వాజ్ఞాపించినట్లు.

ఉర్వశి.—మహారాజా ఎట్లు పోగోరుదు.

రాజు.—

క. స్ఫురియించుమించు సిడముగ
సురచాపము నూత్న చిత్రశోభగఁ గ్రొమ్మ
బ్బు రహించువిమానముఁ జే
సి రయంబున నన్ను వసతిఁ జేర్పుము తరుణీ. 104

[చర్చరి]

[గేయము]

సహచరితోడను సంగతుఁడై, అఖిలగాత్రపుల కాంకితుఁడై
స్వేచ్ఛాప్రాప్తవిమానమున, హంసయువ చను విహారమున. 3౨

[అని ఖండధారచే నిష్క్రమింతురు.

చతుర్థాంకము సమాప్తము.

పంచమాంకము.

[అంతట పరితుష్టుఁడు విదూషకుఁడు ప్రవేశించును.]

విదూ.—సంతోషం సంతోషం! చిరకాలము ఊర్వశీసమేతుఁడై నందనవనం మొదలైన దేవకారణ్యములలో విహరించి ప్రియవయస్యుఁడు మరలివచ్చినాడు ఇప్పుడు సత్కారోపచారాలతో ప్రకృతులచేత అనురంజనం పొందుతూ రాజ్యము చేస్తూవున్నాడు; సంతానము లేమి తప్ప ఆతనికి ఏకొఱతా లేదు. ఈదినము తిథివిశేషమని గంగాయమునా భగవతుల కూడలిలో దేవేరులతో స్నానమాడి రాచగూడారం ప్రవేశించినాడు కనక ఆతని యలంకరణసమయంలో తొలివాడనౌతాను.

(అని పరిక్రమించును.)

(నేపథ్యమున)

అయ్యో! అయ్యో! విసనకఱ్ఱమీద తెల్లపట్టువస్త్రంమీద ఉంచి తీసుకొనివెళ్లుతున్న దానిని అంతఃపురవిలాసినులు మౌళిలో ధరించడానికి యోగ్యమయిన మణిని ఎరచి భ్రమచేత గద్ద తన్నుకొనిపోయింది.

విదూ.—(చెవియొగ్గి) అక్కటా! అక్కటా! అది సంగమనీయమనే చూడారత్నము, వయస్యునికి అత్యంతం ప్రియంగదా. అందువల్లనే గదా ఆయన ముగియని నేపథ్యముతోనే ఆసనమునుండి లేచి ఇటే వస్తున్నాడు. ఇతనిని కలసికొంటాను.

[అంతట ససంభ్రమపరిజనుఁడౌ రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు.—

తే. ఎక్కడను జూపుమా పక్షి తెక్కలీఁడు?
ఎవఁడు ప్రాణంబు చేఁదఱి మృత్యు వెనయు

తనమొదలి చోరకృత్యంబు దా నొనర్చె
శాసకునియింటనే పటుసాహసమున. 105

కిరాతి.—ఇదుగో, ఇదుగో, నోటికొనను తగుల్కొని వున్న బంగారంపుదారములోని మణితో ఆకాశాన్ని చిత్రిస్తూవున్న దనేలాగ సుడుస్తున్నది

రాజు.—నాకును కనఁబడుచున్నది.

తే. నోర మణిప్రేలుజాళువాదార మొప్ప,
మింట వడి మండలముల భ్రమించుకతనఁ,
గొఱవి గిఱగిఱఁ దిరిగెడితెఱఁగు దోఁప
రాగరేఖావలయము లేర్పఱుచుఁ బులుఁగు. 106

ఇప్పుడు ఏమి చేయవలయును ?

విదూ.—[సమీపించి] దీనిమీద కనికరింపరాదు. ఇది దండనీయము.

రాజు.—నీవు చెప్పినమాట సరి. విల్లు విల్లు విల్లు!

[ధనుర్గ్రాహిణి యవని నిష్క్రమించును.

రాజు.—వయస్యుఁడా, పక్షి అగపడలేదే.

విదూ.—ఇటనుండి దక్షిణపుతుదమీఁదుగా పోయినది దండనీయమైన పీనుగుమేతరి.

రాజు.—[తిరిగి చూచి] ఇప్పుడు కనఁబడుచున్నది.

తే. నిగ్గు లివురులఁ బోలుమానికము చేత
వంజుళపువిరిగుత్తిచే బలె ఖగంబు
దిగ్విభూషక్రమునను సాధించెఁ జూడఁ
జారుతరము వతంసప్రసాధనంబు. 107

యవని.—[చాపహస్త ప్రవేశించి] ప్రభూ, ఇదుగో, విల్లు, అమ్ముకూడ.

రాజు — ఇఁక నిపుడు వింటివలన నేమి కార్యము. ఆ పాలతిండి బాణమార్గమును దాఁటిపోయినది. అట్లే గదా.

తే. ఖగము దవ్వుగఁ గొనిచన్న కారణమున
మెఱసెడిని మానికం బది మింట నిపుడు,
పరుషజలధరచ్ఛేదంబుదరిని రాత్రిఁ
గ్రాలుచుండునంగారకగ్రహము వోలె. 108

[అంగజాలను గాంచి లాతవ్యా, మామాటగా చెప్పుము నాగరికునితో సాయంకాలమున నివాసవృక్షమును చేరు నీదొంగపక్షిని వెదకు మని.

కంచుకి — ఏలినవారియాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

విదూ — ఇప్పుడు నీవు కూర్చుండుము. ఈరత్నపుదొంగకు ఎక్కడికిపోతే నీ శాసనము తప్పుతుంది?

రాజు. — [విదూషకునితోఁగూడ కూర్చుండి] వయస్యా,

క. రతన మ్మని గాదు పతగ
హృతమునకై నా ప్రయాస, హృదయసఖీసం
గతుఁ జేసి చేసె ననుఁ బ్రా
ణితు సంగమనీయ మనుమణి యిది వయస్యా. 109

విదూ. — ఈయర్థమును పూర్వమే నాకు చెప్పియున్నావు.

[అంతట బాణమును మణిని తెచ్చుచు కంచుకి ప్రవేశించును.]

కంచుకి. — జయము జయము దేవరకు.

క. రోపత నొందిననీయా, కోపము చే ప్రస్ని పులుఁగుకూలెను మణితో,
బ్రాపించి నేరమున కనురూపం బగువధము ధర్మరూఢిగ దేవా.

అందఱు ఆశ్చర్యము రూపింతురు.

కంచుకి. — నీటితోఁ గడిగిన యీమణిని ఎవరిచేతి కిత్తును?

రాజు. — కిరాతీ, దీనిని అగ్నిశుద్ధముగావించి పెట్టెలోనుంపుము.

కిరాతి — ఏలినవారియాజ్ఞ. [అని మణిం గొని నిష్క్రమించును.

రాజు. — లాతవ్యా, ఈబాణము ఎవనిదో నీ వెఱుంగుదువా ?

కంచుకి — చెక్కిన పేరు కనఁబడుచున్నది, గాని నాదృష్టికి అక్షరములను కనిపట్టుశక్తి లేదు.

రాజు. — అటయిన ఆబాణము ఇటు తెమ్ము.

[కంచుకి అట్లు చేయును.

[రాజు నామాక్షరములం జదువుకొని సంతానవంతుఁ డయినట్లు రూపించును.

కంచుకి. — నాపని నేను చూచికొనెదను. [అని నిష్క్రమించును.

విదూ. — ఏమి విచారిస్తున్నావు ?

రాజు. — విను మఱి ఏసినవాని పేరి యక్షరములను. [చదువును.

తే. ఔర్వశేయుండు విలుదాలు పైలసుతుఁడు
ఆయువు కుమారుఁ డవనిలో నతిబలుండు
ఆతనిది యని యెఱుఁగుఁడీ యాశుగంబు;
అపహరించును బగతురయాయువులను 111

విదూ. — [పరితోషముతో] ఆహాహా! నీవు సంతానవంతుడవై వర్ధిల్లుతున్నావు !

రాజు. — సఖుడా, ఇది యెట్లు ? నైమిశేయ యాగసమయమునఁ దక్క నేను ఉర్వశిని ఎడఁబాసులేను, నేను గర్భవ్యక్తిని కనిపట్టియేని యుండలేదు; మఱి ప్రసవమే ఎట్లు? అయినను

క. నలు పెక్కును జన్ను మొనల్,
తెలుపెక్కును లవలిదళము తెఱఁగున మొగముల్,
చెలువ కొకకొన్ని దినములు
వలయంబులు జాఱినట్లు వపువు వలెర్చెన్. 112

విదూ.—నీవు దివ్యస్త్రీలకి అన్నిటను మానుషీధర్మమే అని తలచకు. వారి చరితములు ప్రభావముచేత దాగివుండును.

రాజు.—కానీ నీవన్నట్లే అగునుగాక మఱి పుత్రుని దాఁచుటలో ఆమహాశయకు కారణ మేమి ?

విదూ.—దేవతారహస్యములు ఎవరు తర్కించగలరు ? కంచుకి [ప్రవేశించి]—జయము జయము దేవరవారికి. దేవరా, చ్యవనాశ్రమమునుండి కుమారుం దోడ్కొని దేవరను కాంచుటకై తాపసి వచ్చియున్నది.

రాజు.—ఇరువురను అవిలంబితముగా ప్రవేశపెట్టుము.

కంచుకి.—దేవరయాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించి చాపహస్తుఁడగు కుమారునితోను తాపసితోను ప్రవేశించును.

కంచుకి.—అమ్మా ఇటు ఇటు. [అందఱు పరిక్రమింతురు.

విదూ.—[చూచి] ఏమి ? గద్దను గుఱిపెట్టి యేసిన ఆ అర్ధసారసాన చెక్కిన పేరివాడు ఆక్షత్రియకుమారుడు ఇతడేనా ? అట్లే, నిన్ను బహుంతరంగా పోలివున్నాడు.

రాజు.—అట్లే ఉండును. అందువలననే—

తే. అశ్రులుబుకును వీనిఁ గన్నంతఁ గనుల,
స్వాంతమునఁ బ్రేమ, మదిని బ్రసాద మొలయు,
గలితధైర్యుఁడ, వడఁకు నంగములతోడ
నదయముగఁ గౌఁగిలింపఁ గోరెదను వీని. 113

కంచుకి.—భగవతీ ఇట్లుండుఁడు.

[తాపసికుమారులు అట్లే ఉందురు.

రాజు.—అమ్మా నమస్కారము.

తాపసి.—మహారాజ, సోమవంశవర్ధనుఁడవు కమ్ము. [ఆత్మగతము] అహా చెప్పకుండనే తెలియవచ్చుచున్నది. ఈరాజర్షికి వీనితోడి

యౌరససంబంధము [ప్రకాశము] బాలకా, మీనాయనకు మ్రొక్కుము.

[కుమారుఁడు చాపగర్భముగా అంజలిసేయును.

రాజు.—ఆయుష్మంతుఁడవు కమ్ము.

కుమా.—[ఆత్మగతము]

ఆ. ఇతఁడు నాయన యని సుతుఁడను నే నని
వినఁగ నిట్టిప్రేమ ప్రిదిలె నెదను;
ఒడులయందుఁ బెరుఁగుబుడుత కెంతటిప్రేమ
గురువు దేలుకొనదొ గురులమీఁద ? 114

రాజు.—భగవతీ, ఏప్రయోజనమునకై మీరాక ?

తాపసి.—వినుము మహారాజా, ఈదీర్ఘాయువును ఆయువును పుట్టినప్పుడే ఉర్వశి ఏనిమిత్తముననో నాచేతిలో ఇల్లడ యుంచినది. క్షత్రియకుమారునికి వలసిన జాతకర్మాది విధానమును సర్వమును ఇతనికి భగవానుఁడు చ్యవనముని గావించినాఁడు. ఇతరవిద్యలు నేర్పి ధనుర్వేదమందును నేర్పరిం గావించినాఁడు.

రాజు.—సనాథుఁడనైతిని గదా.

తాపసి.—ఇప్పుడు పుష్పసమిధలకొఱకు ఋషికుమారులతోఁ గూడ ఇతఁడును వచ్చి ఆశ్రమవిరుద్ధ మాచరించినాఁడు.

విదూ.—[ఆవేగముతో] ఏలాగు ?

తాపసి.—మాంసము తెచ్చుకొని గద్ద చెట్టుకొనను వాలుచుండఁగా వీఁడు దానిని కోలకు గుఱిచేసినాఁడు.

[విదూషకుఁడు రాజును చూచును.

రాజు.—తర్వాత తర్వాత ?

తాపసి.—అంతట ఆవృత్తాంతము నెఱింగి భగవంతుఁడు చ్యవనముని నన్నాజ్ఞాపించినాఁడు:—'నీచేతి యీయిల్లడను పంపివైవుము' అని. కావున, దేవిని ఉర్వశిని చూడఁగోరుచున్నాను.

రాజు.—అటయిన, అమ్మగారు కూర్చుండ ననుగ్రహింపవలయును. [తెచ్చియుంచిన యాసనములో తాపసి కూర్చుండును.

రాజు.—లాతవ్యా, ఉర్వశిని పిలుచుకొనిరా.

కంచుకి.—దేవరయాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—[కుమారుం గాంచి] రమ్ము వత్సా;

తే. సుతతనుస్పర్శ సకలాంగహిత మటండ్రు,
గాన నాదుకుమారక జాని నొసఁగి
నన్ను సాహ్లాదభరితు నొనర్పు వేగ
కాంత మిందుకర మ్మిందుకాంతము బలె 115

తాపసి.—జాతా, నాయనకు ఆనందము సేయుము.

[కుమారుఁడు రాజును దఱిసి పాదములం బట్టుకొనును.

రాజు.—[కుమారుని కౌఁగిలించి, పాదపీఠమునఁ గూర్చుండఁబెట్టి, ఇతనిని నీతండ్రికి ప్రియసఖుని బ్రాహ్మణుని అశంకితముగా ప్రణమిల్లుము.

విదూ.—ఏల శంకిస్తావు? శాఖామృగము ఆశ్రమవాసమున పరిచితమే.

కుమా.—[చిఱునవ్వుతో] బాబూ, నమస్కారము.

విదూ.—నీకు స్వస్తి,

[అంతట ఉర్వశియుం కంచుకియుం ప్రవేశింతురు.]

కంచుకి.—ఇటు ఇటు దేవి.

ఉర్వశి.—[కుమారుం గాంచి] ఎవరితఁడు? కేల విల్లున్నది, మహారాజు స్వయంగా పాదపీఠాన పిల్లజుట్టు ముడుస్తున్నాఁడు. [తాపసిని గాంచి] అహా! సత్యవతితోటి నాపుత్రకుడు ఆయువు; పెద్దవాఁడయినాడు. [పరిక్రమించును.]

రాజు.—[ఉర్వశిం గాంచి]

క. చనుదెంచెను గౌతుకమున
నినుఁ గని కనుఁబండు వొంద నీజనని సుతా,
అనురక్తిమెయిం జేఁపిన
చనుగవపాలకుఁ దడిసినచనువలిపముతోఁ. 116

తాపసి.—జాతా, రా, లేచి అమ్మకు ఎదు రేఁగుము.

[కుమారుఁడు ఉర్వశికి అభ్యుద్గమనము సేయును.

ఉర్వశి.—అమ్మా, నీపాదములకు మ్రొక్కెదను.

తాపసి.—బిడ్డా, భర్తకు బహుమతవు కమ్ము.

కుమా.—అమ్మా, అభివాదనము చేసెదను.

ఉర్వశి.—[కుమారుని ఉన్నమితముఖుని కవుంగిలించి] వత్సా, నాయనను ఆరాధించువాడవుకమ్ము. [రాజును దఱిసి] జయము జయము నీకు మహారాజా.

రాజు.—పుత్రవంతురాలికి స్వాగతము. ఇట కూర్చుండుము.

[అర్ధాసన మొసంగును.

[ఉర్వశి కూర్చుండును. అందఱు యథోచితముగా కూర్చుందురు.

తాపసి.—ఓసి వత్సా, ఈతఁడు ఆయువు విద్యలు నేర్చినాఁడు, ఇప్పుడు కవచధరుఁ డయినాఁడు. కావున ఇదె నీవుంచిన చేతియిల్లడను నీభర్త సముఖమున నీకు అప్పగించి వైచితిని. నాకు సెలవిండు; నేను పోయివచ్చెదను. నాయాశ్రమధర్మము నిర్బంధించుచున్నది.

ఉర్వశి.—చిరకాలానికి ఆర్యను చూచి బొత్తిగా తనివితీఱకున్నాను. పోయి రమ్మననేరను. నిర్బంధించి నిలపడం న్యాయంగాదు. కనక ఆర్యా పోయిరా, మళ్ళీ దర్శనం కలుగును గాక.

రాజు.—అమ్మా, భగవంతునికి చ్యవనమునికి నాప్రణామమును నివేదింపుము.

తాపసి.—అట్లే చేసెదను.

కుమా.—ఆర్యా, నిజముగా పోదువేని నన్నుకూడ ఆశ్రమము నకు కొనిపొమ్ము.

రాజు.—ఓయి బాలకా; ప్రథమాశ్రమమున అటనేయుంటివి. ఇప్పుడు రెండవ యాశ్రమమునం బ్రవేశించుటకు నీకు సమయము.

తాపసి.—జాతా, పితృవాక్యమును పాలింపుము.

కుమా.—అటయిన,

క. సాయొుడిలోఁ జూడాకండూమనసుఖసుప్తమయ్యెడుఁగా శిఖికంఠం,
బోయన బురి మొలచినయా, సాయర్మిలి నెమలిబోదనాకుఁ బనుపుమా.

తాపసి.—[విహసించి] అట్లే చేసెదను మీకు స్వస్తియగుఁగాక!

[అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—కల్యాణీ.

క. ఈనీదుసుపుత్త్రునిచే, నైనాఁడను బుత్త్రవంతు లందఱిలోనఁగా
నే నగ్రగణ్యుఁడ శచీ, సూనుఁ డగుజయంతుచేత సురపతివోలెన్.

[ఉర్వశి స్మరించి ఏడ్చును.

విదూ.—ఏమి యిది? ఈ మహనీయురాలు ఒక్కమ్మడిని అశ్రుముఖి యయినది?

రాజు.—[సావేగము]

తే. చెలియ యే డ్తేల నేఁ గులస్థితిని బొంది
హర్ష వారాన్నిధిని నోలలాడుచుండ,
నిండుపాలిండ్ల కురలుకన్నీటిధార
మించు ముత్తెసరుల నివ్వడించు నట్లు. 119

[అని ఆమెయొక్క కన్నీళ్లను తుడిచివైచును.

ఉర్వశి.—చిత్తగింపుము మహారాజా. మొదల పుత్త్రదర్శనము చేత మఱచిఉంటిని, ఇప్పుడు మఱి మహేంద్రసంకీర్తనముచేత ఏర్పాటు నాగుండెను తల్లడపెట్టుతున్నది.

రాజు.—ఆయేర్పాటును చెప్పుము.

ఉర్వశి.—పూర్వము నన్ను మహారాజగృహీతహృదయను మహేంద్రుడు ఆజ్ఞాపించెను.

రాజు.—ఏమని ?

ఉర్వశి.—"ఎప్పుడు ఈతడు నా ప్రియసఖుడు రాజర్షి నీయందు జనించిన వంశకరుని ముఖము చూస్తాడో అప్పుడు నీవు మళ్ళీ నా సమీపానికి రావలశినది" అని. అందువల్ల నేను మహారాజవియోగానికి వెఱచినదాననై జాతమాత్రుని వీనిని విద్యాప్రాప్తినిమిత్తమై చ్యవనభగవంతుని యాశ్రమపదంలో సత్యవతమ్మ చేతిలో అప్రకాశంగా ఇల్లడ వుంచితిని. ఇప్పుడు తండ్రిని కొలవడానికి సమర్థుడయినాడని ఆలోచించుకొని ఆమె మళ్లీ నాకు దీర్ఘాయుష్మంతు అప్పగించింది, కనక నాకు ఇంతపాటియే మహారాజుతోటి సంవాసము. [అందఱు విషాదము రూపింతురు.

రాజు.—[నిట్టూర్పుతో] అహో! దైవము యొక్క సుఖవిరోధిత!

తే. ఆశ్వసిలితినో లేదో పుత్త్రప్రాప్తి చేత, వెంటనే,నను సకరో, నీవిరహమంటె;
ప్రథమవృష్టికి తాతపజ్వర మెడసిన,వృక్షమునిరమ్మనవహ్ని యేర్చినట్లు.

విదూ.—ఈయర్థము అనర్థానుబంధి యయినది నాకు తోస్తుంది ఈయన ఇకమీద నారచీరలు ధరించి తపోవనాన్ని సేవించవలశినదని.

ఉర్వశి.—కృతవిద్యుణ్ణి పుత్త్రుణ్ణిబడసి మహారాజు మందభాగ్యను నన్ను స్వర్గానికి పో సెలవిచ్చి కృతార్థనుగా భావింపవలెను.

రాజు. వలదు వలదు.

చ. తనకుఁ బ్రియంబు సేకొన దక్షతఁ జెందదు నాథవంత మా
జనము వియుక్తిభాజనము, సల్పుము నీ వధినాథు నానతిన్;
నిను నెడఁ బాసి యీబుడుత నీసుతు రాజ్యమునందు నిల్పి నే
వనముల నాశ్రయింతు సకి, వన్యమృగంబులె సంగడీలుగాన్. 121

కుమా.—మేటివృషభము మోచినభారమును లేతకోడెమీఁద మోపుట నాయనకు తగవుగాదు.

రాజు.—ఓయి వత్సా,

చ. కలభము యయ్యునుం జడుపు, గంధగజం బితరద్విపంబులన్,
వెలయును ద్రాచుఁగొందువిష వేగము తీవ్రతరంబుగాఁ గదన్,
ఇల నెకిమీఁడు బాలకుఁడ యేనియు నేల సమర్థుఁడే యగున్,
వలదు వయస్సు, పుట్టుకనె వర్గమి దాత్మకృతిక్షమంబగున్. 122

లాతవ్యా, నామాటగా అమాత్యపరిషత్తునకుం జెప్పుము. ఆయువునకు రాజ్యాభిషేకసంభారములను సమకూర్పుఁడని.

కంచుకి.—దేవరయాజ్ఞ. [అని దుఃఖితుఁడై నిష్క్రమించును.

[అందఱు కనులు మిఱుమిట్లుగొనుటను రూపింతురు.

రాజు.—[ఆకాశముం గని] ఏమి యిది! మేఘము లేకయే మెఱపుల మొత్తము పడుట ?

ఉర్వశి.—[విలోకించి] అహో! భగవంతుఁడు నారదుఁడు.

రాజు.—ఆహా! భగవంతుఁడు నారదుఁడు! ఈయన,

చ. జడగుమి గోరజంపునికషంపుఁబిశంగిమతో విరాజిలన్,
గడలుకొనంగ జన్నిదము కైరవబంధుకలామలచ్ఛవిన్
తొడిగినతారహారములు తోరపుఁగాంతిని గ్రాల, నేఁగుదెం
చెడిని బసిండియూడలకు జెందినజంగమకల్పకంబు నాన్. 123

ఈయనకు అర్ఘ్యము !

ఉర్వశి.—[చెప్పినట్లు తెచ్చి] ఇదిగో, భగవంతునికి పూజ.

[అంతట నారదుఁడు ప్రవేశించును.]

నారదుఁడు.—విజయము మధ్యమలోకపాలునికి.

రాజు.—[ఉర్వశి చేతినుండి అర్ఘ్యముందుకొని వంచి] భగవంతుఁడా, అభివాదనము చేయుచున్నాను.

ఉర్వశి.—భగవానుడా, ప్రణమిల్లుచున్నాను.

నార.—ఎడఁబా మనిదంపతుల రగుఁడు.

రాజు.—[ఆత్మగతము] ఆహా! ఇట్లగునా! [ప్రకాశము కుమారుని కవుంగిలించుకొని], వత్సా భగవానునికి నారదునికి ప్రణమిల్లుము.

కుమా.—భగవానుఁడా! ఔర్వశేయుఁడను ఆయువును ప్రణమిల్లుచున్నాను.

నార.—ఆయుష్మంతుఁడ వగుము.

రాజు.—ఇదె యాసనము, అలంకరింపవలయు.

[నారదుఁడు కూర్చుండును. అందఱు నారదునిపిమ్మటఁ గూర్చుందురు.

నార.—రాజా, మహేంద్రునిసందేశమును వినుము.

రాజు.—అవహితుఁడను

నార.—ప్రభావదర్శి శతమఖుఁడు అటవి కేఁగ సంకల్పించుకొన్న నిన్ను ఇట్లు అనుశాసించుచున్నాఁడు.

రాజు.—ఏమి యాజ్ఞాపించుచున్నాఁడు ?

నార.—త్రైకాల్యదర్శులు మునులు ఆదేశించినారు-సురాసుర సంగ్రామము కలుగనున్నదని నీవు నాకు యుద్ధములలో గడిదేరినసహాయుఁడవు. కావున, నీవు ఇపుడు శస్త్రసన్న్యాసము చేయఁగూడదు. ఈ యుర్వశియు యావజ్జీవము నీకు సహధర్మచారిణిగా నుండవలసినది.

ఉర్వశి —[అపవారించి] అహో! నాహృదయంనుంచి శల్యము ఉద్ధృతమయినది!

రాజు.—ఇంద్రునిచేత నాథవంతుఁడను,

నార.—యుక్తము.

ఆ. నిర్వహించుఁ గాక నీకార్యమును వజ్రి,
యీవొనర్చు మతనియిష్టములను;
పెనుచుచుండు నినుఁడు వీతిహోత్రుని వెల్గు,
వీతిహోత్రుఁ డినుని వెల్గుఁ బెనుచు. 124

[మింటివైపు చూచి] రంభా, కుమారునికి ఆయువునకు మహేంద్రుఁడు స్వయముగా పంపిన యౌవరాజ్యాభిషేక సంభారములను తెండి.

[యథోక్తహస్తలు అచ్చరలు ప్రవేశింతురు.]

అచ్చరలు.—భగవంతుడా, ఇవిగో అభిషేకసంభారాలు.

నార.—భద్రపీఠమున ఆయుష్మంతుని కూర్చుండఁబెట్టుఁడు.

రంభ.—వత్సా, ఇటు. [కుమారునిఁ గూర్చుండఁబెట్టును.

నార.—[కుమారునిశిరమున కలశమును కుమ్మరించి రంభా, కడమవిధానమును నెఱవేర్పుము.

రంభ.—[యథోక్తము కావించి] వత్స, భగవంతునికిన్ని అమ్మకూ నాయనకున్ను ప్రణమిల్లు. [కుమారుఁడు వరుసగా ప్రణమిల్లును

నార.—నీకు స్వస్తి

రాజు.—కులధురంధరుఁడవు కమ్ము.

ఉర్వశి.—నాయనను ఆరాధించేవాడవు కమ్ము.

[నేపథ్యములో వైతాళికులు]

ప్రథముఁడు.—విజయము యువరాజునకు

తే. అజుని సురమౌని యత్రి, యా యత్రిని శశి,
శశిని సౌమ్యుఁడు, సౌమ్య భూజానివోలె,
అయ్య ననుకరింపుము లోకహారిగుణత,
నెల్లయాశాస్యములకు మీఱియిల్లె యిల్లు 125

ద్వితీయుఁడు.—

ఉ. ఉన్నతులందు నీజనకుఁ డున్నతుఁ, డీవును నప్రకంప్యతన్
ము న్నయి మేర దప్పనిసు పుత్త్రుఁడ, వీమిముఁ గొల్చు చిర్వర్వన్,
పన్నగ రాజ్యలక్ష్మి ప్రవిభక్త వహింఁచెఁ దుపారశైలవా
రాన్నిధులందు వ్యాప్తి గొని రాజిలుగంగను బోలుభాగ్యమున్.126

అచ్చరలు.—[ఉర్వశిని దఱిసి] ఆహాహా; పుత్త్రుని యువరాజశ్రీ చేతను భర్తతోటి అవియోగంచేతను వర్ధిల్లుతున్నావు!

ఉర్వశి.—ఈయభ్యుదయం అందటిదిన్ని, [కుమారుని కేలంగొని] వత్సా రా, మీ దొడ్డమ్మకు నమస్కారంచేయి [కుమారుఁడు లేచును.

నార.—ఉండు, సమయోన ఆమెకడకు పోయెదవు.

క. నీయాత్మజుఁడగు నాయుని, శ్రీయువరాజత స్మరింపఁ జేయు నసుర్గ ప్నా ర్నాయకుచే సురసేనా, నాయకతం బూన్పఁబడు పినాకితనూజా.

రాజు.—భగవంతునిచేత ఇట్లు అనుగృహీతుఁ డయినవాఁడు యోగ్యుఁడు కాకుండు టెట్లు ?

నార —నీకు పాకశాసనుఁడు ఇంక నేమి ప్రియముచేయవలయును?

రాజు —మఘవంతుఁడు నాకు ప్రసన్నుఁడై యుండఁగా అంత కన్న ఏమి కోరుదును. అయినను ఇట్లగుఁగాక.

[భరతవాక్యము.]

క. సిరికి సరస్వతికిఁ బరస్పరవిద్వేషిణుల కేకసంశ్రయమునయం దరుదగుసంగతి తటచై, పొరయించును గాత సాధువుల కుద్భూతిన్.

మఱియు—

క. ఎల్లరు నిడుములు గడచుత,
మెల్లరుఁ గల్యాణముల రహింతురు గాతన్,
ఎల్లరుకోర్కులు దీఱుత,
మెల్లరు నందింత్రుగాత మెల్లధరిత్రిన్. 129

పంచమాంకము సమాప్తము.

విక్రమోర్వశీయనాటకము సమాప్తము.

చెన్నపురి : చంద్రికాప్రెస్సున ముద్రితము.—1947
Q. H. M. S. 114 B.—2000—1-8-1947.

లఘు వివరణము

[సంపాదక కృతము]

ప. ౧. ఎవనిని వేదాంతములందు రోదసిని వ్యాపించియున్న యేక పురుషుంగా చెప్పుదురో, అనన్యవిషయమైన యీశ్వరశబ్దము ఎవ్వనియందు యథార్థాక్షరమో, ఎవనిని ముముక్షువులు ప్రాణాదులను నిరోధించి లోనవెదకుదురో, ఆస్థాణుండు స్థిరభక్తియోగసులభుండు మీకు నిశ్శ్రేయస మొసంగుంగాక.

వేదాంతము - మూలము, వేదాంతేషు=అన్ని ఉపనిషత్తులలోను. ఉపనిషత్తులు వేదసారమగుటచేతను వరుసక్రమమున సంహితలకును ఆరణ్యకములకును బ్రాహ్మణములకును తర్వాతివిగావున వేదాంతమని ప్రసిద్ధి.

రోదసి=భూమ్యాకాశముల నడిమిప్రదేశము. సృష్టిలోని చోటెల్ల

ఏకాత్ము=అద్వితీయుని

ఇతర+అప్రాప్తంబు=ఇతరులకు వర్తింపక

సార్థార్ణమై=మూ, యథార్థాక్షరః; స+అర్థ+అర్ణము+ఐ

నియమితప్రాణాదులు=ప్రాణ, అపాన, సమాన, వ్యాన, ఉదానము లనెడియైదు వాయువులను తమకు వశము చేసికొనినవారు; ఇన్ద్రియములను జయించినవారు.

నిశ్శ్రేయసము=నిశ్చితమైన శ్రేయసము. (మేలు.)

ఇద్ధభక్తివశుండు=స్ఫుటమైనభక్తికి వశుండగువాండు. స్థాణుండు ధ్యానగోచరుండని రంగనాథవ్యాఖ్య. 'శ్రద్ధాభక్తి ధ్యానాత్ అవేహి.' కైవల్యోపనిషత్. భక్తి యోగము అష్టాఙ్గయోగముకన్న సులువు.

స్థాణుండు=స్థాణువనంగా చలింపని మ్రోడు లేక శాశ్వతమైనదని యర్థము. ఈ రెండవ యర్థమునసే శివునకు వర్తించుచున్నది. ఈశబ్దము శివునియందు ప్రాచీనకవులకును ముఖ్యముగా కాళిదాసునికింగల భక్త్యతిశయమును సూచించుచున్నది. ఉదా— 'వాగర్థావివ' రఘు. 'ఏకైశ్వర్యేస్థితోఽపి' (మాళవిక) యాస్సృష్టిః (శాకుం). అట్లే భవభూతి 'సానన్దం నన్దిహస్తాహత' 'చూడాపీడ' 'పత్న్యాశ్శిఞ్జశిమ్నాః' ఈమాత్రముచేతనే

కాళిదాసుని శైవుఁడనరాదు. రఘువునందు విష్ణువును, కుమారసంభవమునందు బ్రహ్మదేవుని కావ్యమధ్యమున హెచ్చుగా స్తుతించియున్నాఁడు; త్రిమూర్తులయైక్యమును సయిత మొప్పుకొనియున్నాఁడు.

ఇది నాందీశ్లోకము—"నాందియనునది నాటకాదులయారంభమందు దేవబ్రాహ్మణరాజప్రభృతులకు స్తుతిగా సామాజికాదులకు ఆశీర్వచనరూపముగా 8, 12, 18, 22 పదములుగలదిగా రచింపఁబడును. ఇందు బిల్వ శంఖ చంద్ర కమలములు, చక్రవాకకుముదాది శుభ వస్తువాచకములను కావ్యార్థసూచనయు నుండవలయును. కొందఱమతంబున పదనియమ కథాంశసూచనలు పాక్షికములు. ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వార నామకమైన యంగము గాని నాందిగాదని కొందఱమతము. (వే. వేం. శాస్త్రిగారి, సాహిత్యదర్పణము.)

"నాటకమందు ముందుగాపూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమునుఁగూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగ విఘ్నోపశాంత్యర్థము నటులుం గావించునట్టిది పూర్వరంగమనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది.

"ఎందువలన మొదట అభినయమిందు లేఁబడునో అందువలన వాగంగాభినయాత్మకమైన యిది రంగద్వారమని యెఱుంగఁబడును. మఱియుం చెప్పిన ప్రకారంపు నాందిని రంగద్వారముకన్న ముందే నటులుచేయవలసినట్లుగా మహర్షి నిర్దేశించినాఁడు. అందువలననే కాళిదాసాది ప్రబంధములయందును 'వేదాన్తేషు' (ఏనింజాటును) ఇత్యాదులందు నాందీలక్షణము పట్టకున్నది. ఇక రంగద్వారము మొదలుగా కవి (నాటకమును) రచించునది, అనియుం చెప్పఁబడియున్నది. కావుననే ప్రాచీన పుస్తకములయందు 'నాన్ద్యన్తే సూత్రధారః' అనుదానియనంతరమే 'వేదాన్తేషు' ఇత్యాది శ్లోకవ్రాత కనఁబడుచున్నది. ఎచ్చట 'నాన్ద్యన్తే సూత్రధారః' అను వ్రాత పిమ్మట అగపడుచున్నదో అచ్చట నభిప్రాయమేమనఁగా 'నాంద్యంతమున సూత్రధారుఁడు దీనిని ప్రయోగించినాఁడు. ఇదిమొదలు నాచేత నాటకము తొడఁగఁబడుచున్నది' అని కవి యభిప్రాయము సూచింపఁబడినది అని." (సాహిత్య)

ఇందు కథాంశసూచనను, శ్లోకమును పురూరవునికి అన్వయించి రంగనాథవ్యాఖ్య యిట్లు చెప్పుచున్నది—వేదాంతము (అనఁగా తత్సమీపమున) ఎవనిని అనన్యసామాన్య

ప్రజాపాలన దయాదాక్షిణ్యాదుల సంయోగముచే (ఏకాత్మ) ముఖ్యునిఁగా వచించునో (బుధులు వచింతురో), ఎవనికీర్తి రోదసీయంతయు నిండియున్నదో, ఎవనియందు ఈశ్వర (రాజు) శబ్దము నిగ్రహానుగ్రహాది ప్రభుశక్తి సంపత్తిచే యథార్థాక్షరమో, ఏరాజును మునీశ్వరులు 'ఇంతటి ధర్మశీలుఁడైనరాజు ఇంతకుపూర్వము జగతిని లేఁడు' అని నిరంతరము హృదయమున తలంతురో, అట్టిస్థాణువు, అనఁగా అతిథీశుఁడు, (పురూరవుఁడను నీరాజు) ఇద్ధభక్తివశుఁడు (సంగమనీయాఖ్య మణిచే ఊర్వశికి మరల సులభముగా వశుఁడైనవాఁడు)—ఇట్టి సుగుణసంపత్తిగలరాజు—మీకు నిశ్శ్రేయసముల నిచ్చుగాక—అని.

పుట 1. సూత్రధారుఁడు—కథాసూత్రమును ధరించువాఁడు సూత్రధారుఁడు, ప్రధాన నటుఁడు. ఒక సూత్రధారుఁడు తెరచాటననేని బయటనేని నాందిని పఠించును; అనంతరము అతఁడేయేని, అతఁడుపోయి (స్థాపకుఁడను పేరి) యింకొక సూత్రధారుఁడేని తెరబయట ప్రస్తావనను జరుపును.

పారిపార్శ్వకుఁడు సూత్రధారుని యనుచరుఁడు; అతని కన్నను తక్కువనటుఁడు.

ప్రయోగబంధము='ప్రయోగః అభినయః బధ్యతే అస్మిన్ ఇతి ప్రయోగబంధో నాట్యమ్.' (కాటయవేమ) ప్రయోగమనఁగా అభినయము బంధింపఁబడియున్నది గాన ప్రయోగబంధము, అనగా నాట్యము, ఇచ్చట నాటకము.

ప్రయోగించెదను=ఆడించెదను.

ఆర్యమిశ్రులు=పెద్దలు, పూజ్యులు.

పద్యము ౨. స్నేహితులమీఁది దాక్షిణ్యముచేతనేమి, కథయందలి గౌరవము చేతనేమి, సావధానాత్ములై కాళిదాసు రచియించిన యీ రూపకమును మీరు అవధరింపుఁడు.

ప్రణయవంతులు=స్నేహితులు (తమ విద్యయందలి నేర్పును ప్రకటింపఁగా చూడఁ బ్రార్థించునట్టి వారియందలి దాక్షిణ్యముచేత అని కాటయవేమ.) వస్తు=ఇతి వృత్తము, కథ. పురుషులు=వర్ణింపఁదగిన నాయకుఁడు మొదలైనవారు. దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము ద్వివిధము. అందు దృశ్యమభినేయము. అదియే రూపకము—నాటకమని సామాన్యముగా చెప్పినను నాటకము దశరూపకములలో నొకటి. రూపకమే సామాన్యవాచకము. నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుటచేత నాటకము లన్నిటిని రూపకములందురు. రూపకములు పది, ఉపరూపకములు పదునెనిమిది.

విక్రమోర్వశీయమును సంస్కృతలాక్షణికులు ఉపరూపకములలో నొకటగు త్రోటకముగా పేర్కొనిరి. "త్రోటకమున ఏడు ఎనిమిది తొమ్మిది అయిదు అంకము లుండును; దివ్యాదివ్యుఁడు నాయకుఁడు; ప్రతియంకమునను విదూషకుఁడుండును. అందుచే నిందు శృంగారము అంగి." (సాహిత్య. 6-౨౮౦)

పు. 2. నేపథ్యము - పరదాలోపలి ప్రదేశము. అచటి సూచనకే చూళికయని పేరు. ఇది అర్థోపక్షేపకములలో నొకటి. అవి యైదు—విష్కంభ ప్రవేశక చూళికాంకావతారాంకముఖములు.

ప 3. నరునిసఖుఁడైన మునీంద్రుని తొడనుండి జనించిన యప్సరస (ఉర్వశి) కుబేరుని గొల్వనృత్యసేవచేసి వచ్చుచుండఁగా మార్గమధ్యమున అసురులు అడ్డుపడగా అప్సరసలగణము శరణుకై మొఱ పెట్టుచున్నది.

నరుఁడనియుం నారాయణుఁడనియుం నిరువురు ప్రాచీనులు ఋషులు ఋగ్వేదమునందు పఠింపఁబడియున్నారు. వీరిలో నారాయణఋషితొడనుండి ఉర్వశి జనించినదని హరివంశము.

నాక రమణి=దేవస్త్రీ, అప్సరస ఉర్వశి. విత్తపుఁడు=కుబేరుఁడు.

అర్ధపథమున=మార్గమధ్యమున. అమరారులు=దేవతల శత్రువులు, అసురులు.

ప్రస్తావన - నటియైన విదూషకుఁడైన పారిపార్శ్వకుఁడైనయు సూత్రధారునితో స్వకార్యములంగూర్చి చిత్రవాక్యములతో నారంభించి నాట్యవస్తువును ప్రశంసించునట్టి సంభాషణ ఆముఖము అనియుం ప్రస్తావనయనియుం పేర్కొనఁబడును. దీని అంగములు ఐదు - ఉద్ఘాత్యకము, కథోద్ఘాతకము, ప్రయోగాతిశయము, ప్రవర్తకము, అవలగితము అని. ఇచ్చట 'కావరయ్యా...' మొదలగు వాక్యములచేత అప్సరసల ప్రవేశమును సూచించి సూత్రధారుఁడు నిష్క్రమించుటచేత తన ప్రయోగమును అతిశయించిన ప్రయోగమును ప్రయోగించినాఁడు. దీనిచే తర్వాత ప్రవేశించువారు అప్సరసలని సామాజికులకు తెలియును. [విమర్శించిచూడఁగా ప్రస్తావనయనునది నాటకమును పేర్కొనినవెంటనే నాటకము ప్రారంభించుటకు తగినవాక్యము, సూత్రధార సంభాషణకును నాటక ప్రథమాంకమునకును అతుకువంటిదిగాని నాందీ శ్లోకము మొదలు సూత్రధారాదులు నిష్క్రమించు వరకుగల సంభాషణయంతయును కాదని తెలియుచున్నది.]

ప్రథమాంకము

పు. 3 కావగయ్యా - అదేవాక్యమును మరలచెప్పుటచే సూత్రధారుఁడు సూచించిన యప్సరసలు వీరే అని తెలియును.

అపటీక్షేపము=తటాలున. సూచనలేక పాత్రము ప్రవేశించుటయు నిష్క్రమించుటయు నాటకలక్షణ విరుద్ధము. సూచనలేకయే పురూరవుఁడు ప్రవేశించినందున కవి అపటీక్షేపమని చెప్పుట. అపటియనఁగా తెర. దాని క్షేపము తెఱచుట. తటాలున తెరత్రోసికొనివచ్చుటయని యర్థము. కావుననే రాజు తన పేరు తానే చెప్పుకొనెను.

సూర్యోపస్థానము - సూర్యభగవానుని సేవ. నిత్యసంధ్యావందనము గాదు. దీనిచే నతఁడు సురపక్షపాతియనియు ఆకాశగమనముగలవాఁడనియు సూచన. దానిని పురూరవుఁడు ఈ నాటకములో నొకపర్యాయమే జరిపియున్నాఁడు. చూ. 'సూర్యభగవానుని ఉపస్థానంచేసి వచ్చినప్పటినుంచి ఆర్యపుత్త్రుఁడు శూన్యహృదయుఁడుగా కనబడుతున్నాఁడు' రాణివాక్యమని చేటిచెప్పుట. ప్రవేశకము. పుట 11.

అసురదర్పము - మూ. 'అసురావలేపాత్' అవలేపమనఁగా గర్వమని రంగనాథ వ్యాఖ్య. దర్పమని కాటయవేముఁడు దర్పమే మెఱుఁగు. గర్వము కేవలము అహంకార సూచకము. దర్పము విశృంఖల వర్తనమును దురాశను సూచించును.

తపోవిశేష పరిశంకితుఁడు - విశేషతపశ్చర్యచే నెవఁడైనను తన పదమును వాంఛించి పొందునేమోయని దేవేంద్రునికి నిరంతరము భయము. కావుననే తపోభంగముచేయుటకు అప్సరసలను పంపుట.

హిరణ్యపురము ఆకాశముననున్నది. కావుననే 'ఆకాశగమనము' కావలసివచ్చినది, చూ. మహాభారత - వనపర్వ.

అవధారుఁ=చిత్తగింపవలయును. 'అవధారయతు' అను సంస్కృతపదముయొక్క ప్రాకృతరూపమగు 'అవధారఉ' అనుపదమునకు ఇది వైకృతము. ఇందు అచ్చతెనుఁగులో లేనిది ఒత్తక్షరముఁడుటయు, ఇది ప్రాకృతమునుండి తెచ్చినవైకృతంబగుటయు, ప్రకృతిలో ప్రథమ పురుషమైయుండుటయు విశేషములు. (శ్రీం. నై. బర్ణంకపా వ్యాఖ్య. పు. 227) అవధారు - దీనికి వినుము అర్థమనియు 'అవధారణాన్

ప్రకృతియనియు సీతారామాచార్యులవారు. 'అవధారయ' (=చిత్తగింపుము) 'అవధారయతు' (=చిత్తగించుఁగాక,) అను సంస్కృత క్రియాపదములకు క్రమముగా 'అవధారసు' 'అవధార ఉ' అని ప్రాకృతమున రూపములు. రెండవది రూపమునను తొలిది అర్థమునను 'అవధారు'నకు చేర్పుగానున్నది. రెండవదియే ఇట్లు అర్థముతోఁగూడ మాతృకయుండును. (శృం. నై. సర్వంకషా వ్యాఖ్య. పు. 687-'88)

పు. 4. హేమకూటశిఖరము - ఎత్తుగావున చూచుట కనుకూలము.

ఆయుష్మంతునియాజ్ఞ - 'రథిని సారథి ఆయుష్మంతుఁడా అనవలయును.' (సా. ద 6 పరిచ్ఛేదము. సూ. ౭౩౧.) సూతుఁడు కంచుకితో సమాన మర్యాదనుపొందును; సామాన్యముగా వృద్ధుఁడుగానుండును. రాజు వీరిని మర్యాదగాచూచును. ఉదా. ఉత్తర రామచరిత్రలో కంచుకి 'రామభద్ర' అని అర్థోక్తిలో 'మహారాజ' అని మార్చుకొనును. రాముఁడు చిఱునవ్వుతో 'ఆర్యా, నాయనగారి పరిజనమునకు నిక్కముగా నన్నుఁ గూర్చి రామభద్ర అను నుపచారమే శోభించును. కావున అలవాటు ప్రకారము పలుకుము' అని చెప్పును. సాధారణముగా గొప్పవారే సారథ్యము చేయుచుండిరి. ఆవిద్యకు అధికమైన గౌరవముండెడిది. కృష్ణుఁడు అర్జునుని సారథి. సుభద్రకు అతఁడే ఆ విద్య నేర్పియుండినందున పాఱిపోవునప్పు డుపకరించినది. సత్యభామ. కైకేయి మున్నగువారు రథచర్యాదులను నేర్చియుండిరి.

ఇంద్రాపకారి - కావుననే తనకార్యము జయమగుననియు, దేవతలు సాయ పడుదురనియు భావము.

పు. ౭. గాలి వీచుచున్న వేగముచేత మేఘములు, భూమిపై రథముపోవునప్పుడు దుమారములేచిన నెట్లుండునో ఆవిధముగా పోవుచుండినవి. చక్రములు తిరుగుటచే వానియాకులలో హెచ్చుగా ఆకులుండిన నెట్లుండునో అట్లుండినది; గుఱ్ఱములనెత్తిన నున్న చామరములు గాలికి కదలక చిత్రితములవలె నున్నవి; జెండా చక్కఁగావిచ్చి నట్లు కొయ్య కొనలో నిలిచియున్నది.

మేఘములు గాలి ననుసరించిపోవునవి. చక్రములు తిరుగుటలో మామూలు వేగమైనచో ఆకులుకొంత తెలియును. గుఱ్ఱములనెత్తిన నుంపబడిన చామరములు ప్రక్కకు వాలి ఇట్లునటు పడియుండుట సహజము. జెండా వస్త్రము గాన వ్రాలియేయుండును.

కవి రథవేగమును చక్కఁగా వర్ణించినాఁడు, వేగముగా రథముపోవుటచే నేర్పడిన గాలి విసరుచేత మేఘములు దుమారమువలె నెగిరిపోవుటయుం చక్రములు గిఱగిఱతిరుగుట చక్రమంతయుం ఆకులు గీఱలుగాను, చామరములు ఇటునటువ్రాలక నిలువుగానే త్రోయఁబడుచుండుటయుం, జెండాగుడ్డ మడతలులేక చక్కఁగా విచ్చినట్లుండుటయు ననువిశేషములు సంభవించినవి.

నిర్దిష్టప్రదేశము - ఏర్పాటుచేసికొనినచోటు - హేమకూటశిఖరము.

నిగుడుతున్న - గాలిచేత ఈ నిగుడు.

చిత్రలేఖావలంబితహస్త=చిత్రలేఖచే పట్టుకొనఁబడినచేయిగలది. భయనిమీలితాక్షి=భయముచే మూతవడినకన్నుగలది. ఇందుచే అసురుఁడు పట్టుకొని చాలసేపు కాలేదనియుం, ఆ భయముచే ఉర్వశికి కలిగినమూర్ఛ ఇంకను తేరలేదనియుం, ఇంతలోపలనే పరాక్రమవంతుఁడు పురూరవుఁడు సులువుగా కేశిదానవునిజయించి ఉర్వశిని విడిపించెననియుం తెలియుచున్నది. ఇదంతయుం ఎక్కువకాలముపట్టలేదు.

ప. గీ. ఓసి, భీరు, అసురుని భయముపోయినది; వజ్రియొక్కమహిమ ముల్లోకములను కాపాడునట్టిదిగదా. కావున ప్రభాతసమయమున పద్మాకరమున తామరలుం బోలె నీ విశాలనేత్రములను తెఱచిచూడుము.

ఇందలి మొదటి రెండు చరణములను వక్తకేశికాఁడనియుం పురూరవుఁడనియుం ఉర్వశికి సూచన. పురూరవుఁడు కేశిని కొట్టుటకుముందే ఆయమ మూర్ఛిల్లెను. భయము లేదని సూచించుటకే ఈవాక్యము. ప్రత్యూషము=తెల్లవారుజాము.

రాత్రియంతయుం తామరపువ్వులుముకుళించియుండును. ఉర్వశీనేత్రములే తామరపువ్వులు. కేశిదానవుఁడు రాత్రి. వానింజూడఁగానే ఉర్వశి మూర్ఛిల్లినది.పురూరవుఁడు ప్రత్యూషము - వజ్రిమహిమ. వజ్రి ఉదయింపనున్న సూర్యుఁడు ప్రభాతప్రకాశము నకే పద్మమువిచ్చును. పురూరవుని దర్శనముచేతనే ఉర్వశి నేత్రోన్మీలనము కావలయును. [పురూరవునికి ఉర్వశీ నేత్రదర్శనము అభిలషణీయము; తన శ్రమకు ఫలము.]

వజ్రి - వజ్రము ఆయుధముగాగలవాఁడు. కావుననే అతని మహిమ జగత్త్రయ+అవనము=ముల్లోకములను+రక్షించునది.

ఇంకనూ - భయముపోయినను.

ప. ౬. కుసుమసదృశబంధనమును కడతిరెదను యిప్పటికి నదరు విడువద; స్తన మధ్యో చ్ఛ్వసితనడరెడు హరిచందనద్రవాంకము దీనిందెల్పెడి.

కుసుమ సదృశబంధనము - పువ్వు తొడిమతోనంటియున్నట్లున్న, అతిసుకుమార మని యభిప్రాయము.

స్తనమధ్యో చ్ఛ్వసితనడరెడు - స్తనముల నడిమ ప్రదేశమున ఉచ్ఛ్వాసముచేత గుండెలు కొట్టుకొనుట తెలియుచున్నది. పురూరవునిదృష్టికి ఇదెట్లు కనఁబడినది? కంచుకము లేదా? ఊహించియుండునా? ఉర్వశికి కంచుకముకలదు. చూ. 'శుకోదర శ్యామలము... స్తనాంశుకము' అంక—4, ప. 68.

ఈమె హృదయము అతిసుకుమారము. పువ్వు తొడిమనంటియున్నట్లుశరీరము నంటియున్నది. గాలికే పువ్వము తొడిమనుండి రాలుటలేదా? అట్టి యీమెకుభయము ఇంకను తీరలేదు. ఉచ్ఛ్వసనిశ్వాసముల వేగముచేత గుండెలు కొట్టుకొనుటవలన స్తనములనడుమ పూసియున్న హరిచందనలేపము కదలుటచేత అది తెలియుచున్నది. ఈ సుకుమారి ఏమగునోకదా - అని యభిప్రాయము.

అచ్చరలాగ భయపడుట మానవస్వభావము. అప్సరసలకు తగనిది ఇది. రాబోవు మానవత్వమును సూచించుచున్నది.

ప. ౭. లోపలి మూర్ఛ తేరుచుండఁగా ఈ జవరాలు - చంద్రోదయమైనంత చీకటి అడఁగుటచే రాత్రి ఎట్లుండునో అట్లును, రాత్రి వెలిగించినమంట పొగతగ్గిన నెట్లు ప్రకాశించునో అట్లును, గట్టులో కొంతభాగము నీటిలో దొర్లినయెడల నీరు కలఁగిపోయి క్రమముగా తేరుకొను గంగానదివలెను - తోచుచున్నది. క్రమముగా మూర్ఛ తేరుచున్నదని భావము, పూర్తిగాపోలేదు.

వేల్పులపగతురు - బహువచనప్రయోగముచే పురూరవుఁడు కేశిదానవుని వాని సహాయులైన యసురులను తానొక్కఁడే కొట్టెనని తెలియుచున్నది.

మహేంద్రుఁడేమైనా - ఈమెకింకను జరిగినది తెలియదు.

మహేంద్రునితో సమానుఁడైన - ఎక్కువ గౌరవనీయుఁడని యభిప్రాయము.

ఉపకారం - ఉర్వశి ప్రౌఢనాయికగాన చూచుచునే శృంగార భావోదయము, 'ఈ కారణముననగదా ఈ యందగానిదర్శనము' అని, ఇది ఈ నాటకమునకు బీజము.

నారాయణఋషిని వలపింప - వలపించుట తపోవిఘ్నముకొఱకు. 'తపో విశేష పరిశంకితుఁడు' గదా మహేంద్రుఁడు.

ప. ౮. ఈమెను సృజించుటయందు బ్రహ్మ గొప్ప కాంతినిపొందిన చంద్రుఁడాయెనా; లేక అతఁడే ఆదిరసమయిన శృంగారరసమునకు మూలమయిన మన్మథుఁడా, చైత్రమాసమా; అతఁడు, వేదములను వల్లించు జడుఁడు, పురాణఋషి, అన్ని ఆశలను పోయినవాఁడు మనమును బందిగొను నీసుందరరూపమును ఎట్లు సృజించియుండును!

ఉర్వశి అతిసుకుమారతచే శృంగారమయిగాను పుష్పమయిగానునున్నదని యర్థము.

వేదజడుండు - అర్థము తెలియక గుడ్డిగా వేదములను వల్లెవేయువానికి మర్యాద తక్కువ, కేవలము మొద్దు అని. కవితాకన్య ఛాందసుని చండాలునిగా పరిగణించినది—'నైవ వ్యాకరణజ్ఞ మేతి పితరం...దూరాత్ సంకుచితైవ గచ్ఛతి యథా చండాలత శ్ఛాందసాత్...' బిల్హణీయమ్.

ప. ౯. నిస్నేదయలేక - ఉర్వశికెట్లు పురూరవునిపై నభిలాషజనించినదో అట్లే పురూరవుఁడు ఈ వాక్యములచే తన యనురాగమును తెలుపుకొనుచున్నాఁడు. ఆమె చెప్పుబదులుచే ఆమె యభిప్రాయము ఎదురు చూచుచున్నాఁడు.

ప. ౧౦. గాముంబాసినరాతిరిసామిన్=(చంద్రగ్రహణకాలమున) గ్రహమును వదలిన రాత్రిస్వామి (ఱేరాజు) చంద్రుని.

ప్రణయిజనము - పురూరవుఁడనియు, చెలులనియు శ్లేష.

విశాఖాసహితుఁడు - ఉర్వశి చిత్రలేఖలతో వచ్చినందున. ఉర్వశికి తగిన నాయకుఁడని సూచన.

చారణులు=స్తోత్రపాఠకులు.

జయోదాహరణము=విజయప్రశస్తి, విజయగీతి. (చూ. రెండవఅంకము పద్య. 81. ఉదాహరణము=వ్రాఁత.)

విక్రమాలంకారము=పరాక్రమమునకు అలంకారము. ఈ విక్రమశబ్దము విక్రమాదిత్యుని నిర్దేశించునని కొందఱు తలంతురు.

అవసరము=సమయము. కాలము.

ఉత్పతనభంగము - పురూరవుని చూచుటకు మిష. చూ. శాకుం. 'కాలుక్కశ గ్రుచ్చెనంచు'.

ఏకావళి=నిడుదహారము. ఒక అలంకారమును. 'పూర్వ పూర్వమునకు ఉత్తరోత్తరము విశేషణముగానుంపఁబడినను తొలంపఁబడినను, ఇరుదెఱంగుల నేకావళియగును.' సా. ద. ద్వి. భా. పు. 124 హారమున ఒకదారమే యుండుటవలన తెగునని భయము.

దిట్టముగా తగులుకొన్నది=ప్రేమబంధము దృఢమని యర్థము. దీనిచే ఉర్వశీ మనస్సంగమనెడు ద్వితీయావస్థ సూచితమని కాటయవేముఁడు.

ప. ౧౭. ఉప్పుకడలిలోన - సప్తసముద్రములలో నధమము. మారుతాస్త్రము= వాయవ్యాస్త్రము. దీనితోనే పురూరవుఁడు కేశిదానవునిం గొట్టెనని మత్స్యపురాణకథ.

ప. ౧౮. తండ్రిమధ్యమపదము. తండ్రి నారాయణుఁడు. ఆకాశము విష్ణుపదము (వియత్ విష్ణుపదమ్ అమ.) 'పితుః నారాయణస్య మధ్యమం పదమ్ ఆకాశమ్' కాటయవేమ. నారాయణఋషి నారాయణుని యవతారమని భాగవతము.

ఇచ్చట ఉర్వశ్యాదులు నిష్క్రమించినను వస్తువిచ్ఛేదమగుచున్నను రాజునందు మనస్సంగమమేర్పడి తర్వాతి అంకమందలి కథతో కలియుటచేత బిందువని కాటయవేముఁడు.

మింటికెగయుచు నీ సుందరి నామనమును హరించినది. (ఇది) రాజహంసి కమల నాళమును ఖండించి సూత్రముతోడి నాళపుతునుకను కొనిపోవునట్లున్నది. ఇందు విశేషమేమనఁగా సూత్రము నాళంపు తునుకలకు రెంటికిని అంటియుండును. అట్లే ఈతని మనము సూత్రమువలె సుందరి నంటియున్నదని భావము.

ప్రవేశకము - నాటకలక్షణము ననుసరించి కథావస్తువు (నాటకకథ) సూచ్యము, దృశ్యము, శ్రవ్యమునగును. ప్రత్యక్షదృశ్యశ్రవ్యములుగాని విషయములు సూచ్యములు. వీనిని అర్థోపక్షేపకములచేత సూచింపవలెను. అవి యైదు—విష్కంభ, చూళిక, అంకాస్య, అంకావతార, ప్రవేశకములు. అధమపాత్రలచే సూచింపఁబడునట్టిది ప్రవేశకము. ఇది రెండంకముల మధ్య వచ్చును.

ఆర్యుఁడు - విదూషకుఁడని యర్థము.

ప. ౧౯. హేళి = సూర్యుఁడు. లోకతమఃప్రవృత్తి = (సూర్యునిపరముగా) లోకమునందలి చీకటియొక్క ప్రవేశము (రాజుపరము) లోకమునందలి పాపపునడత; పరిలూనము=చక్కఁగా కోయఁబడినది.

నీవును సూర్యునికిని కార్యభరాధికారములు సరిగా నెలకొనియున్నవి; మీవలన లోకముయొక్క తమఃప్రవృత్తి (పాపపునడకయని రాజుపరము. చీకటియొక ప్రవేశమని సూర్యునిపరము) చక్కఁగా నుద్ధృతమగుచున్నది; ఆకాశమధ్యమున గ్రహరాజు ఒక నిముసకాలము ఆగును. నీవును దినములోని యాఁటవభాగమున విశ్రాంతికలను.

షష్ఠకాలము=ఆఱవభాగము. ద్వితీయాంక ప్రారంభమున రాజు కార్యాసనము నుండి లేచినాఁడు. అతని కింకను భోజనవేళ కాలేను. ద్వితీయాంకాంతమున మధ్యాహ్నమైనది. (12 A. M.) ఈ యాఁటవభాగము మధ్యాహ్నము 1-30 (P. M.) మొదలు 3 (P. M.) వఱకనియుం, దినము ఎనిమిదిభాగములుగా విభక్తమనియుం కొందఱు వ్యాఖ్యాత లభిప్రాయపడిరి. దినము ఎనిమిదిభాగము లగునేని రాజు 12 గం. లకు కార్యాసనమును వదలును. భోజనవేళ అంత ప్రొద్దగుట పొసగదు. పైగా నయ్యది దినములో నైదవభాగ మగును. కావున దినము పండ్రెండుభాగములుగా నుండును. ఒక్కొకభాగము ఒకగంట. రాజు కార్యాసనమును 11 గం. లకు వదలియుండును. ప్రొద్దున 6 గం. లకు దినము ప్రారంభమైన 11 కు ఐదుభాగములు పోగా 11 మొదలు 12 వఱకు విశ్రాంతికాలము, తర్వాత భోజనము. ద్వితీయాంకాంతమున 12 గం. ల కాలమైనచో సరిగానుండును. (శాస్త్రిగారి యభిప్రాయము.

ద్వితీయాంకము.

ఉత్కంఠితుఁడు=ఇష్టవస్తుప్రాప్తియందలి వేగిరపాటుగలవాడు. 'వంటయింటికి వెళ్లాము' అనుటచే ఇంకను భోజనకాలము కాలేదని తెలియుచున్నది.

అవధానంతో=శ్రద్ధతో.

ప. ౨౧. ఈ దివ్యసుందరియొక్క శరీరము ఆభరణములకెల్ల నాభరణము (అనఁగా వానిని ఈయమ తాల్చుటచే వానికే మెఱుగుగాని, వానివలన ఆమెకుగాదని భావము); వస్త్రాద్యలంకరణములకెల్ల తాను అలంకరణము; ఉపమానములకెల్ల ప్రత్యుపమానము (అనఁగా ఇతరవస్తువులతో నీమెను పోల్చిచెప్పుటకన్న ఇతరవస్తువులను ఈమెను పోల్చి చెప్పుటయే గుణమని భా.) ఉపమానము అధికగుణము, ఉపమేయము న్యూనగుణము. ఉర్వశిసౌందర్యమును మఱొకవస్తువునకు పోల్చుటకన్న ఏదైనను ఉత్తమ వస్తువును ఈమెకు పోల్చిన గుణము తెలియునని భావము. భూషణములను ఈమె

తొడుగుకొనుటచే వానికి విలువవచ్చినది. వస్త్రాదిప్రసాధనవిధిని ఈయమయే అలంకరణ మైనది. అన్నిటికిని ఈమెయే కొలఁతగజ్జవంటిది. ఈమెనుబట్టి ఇతరుల నూహించుకొన వలయును.

చాతకవ్రతము - వర్షోదకమునకు ఆశించి చాతకము భూమిలోని నీటిని ఎంత దప్పియైనను త్రాగదు. అట్లే రాజు ఉర్వశీలాలసుఁడై మానుషీసంగమును వదలెనని యభిప్రాయము.

దివ్యరసము=దివ్యసుందరితోడి శృంగారము; వాననీరు.

వివిక్తము=ఏకాంతము.

ప. ౨౨. నిషేకమంజులఁ జేయుచు=ప్రసవాధానవతింగా జేయుచు, అతి మధు సంపన్నంగాఁ జేయుచు, స్నేహదక్షిణతలు-మాధవియందు స్నేహము, కుందలతయందు దక్షిణత.

నీయభిని వేశంకూడా=రాజు ప్రవర్తనకూడ. వాస్తవముగా రాజు ఉర్వశియందు స్నేహమును ఔశీనరియందు దాక్షిణ్యమును చూపుచున్నాఁడు.

ప. ౨౪. తరమిడి పాండుపత్త్రముల...గాలిచే ఆకులన్నియు రాలిపోఁగా మిగిలినవన్నియు చిగుళులే, అనఁగా మన్మథబాణములే. చెట్లయందు వేఱేమియుఁ లేవు. అంకురముల చూపఁజాగినవి——ఏయుంటకు సిద్ధముగా నమరియున్నవని భావము.

ప. ౨౫. సఖుఁడా, వసంతలక్ష్మి ముగ్ధప్రాయమునకును ప్రౌఢప్రాయమునకును నడిమిదశను చెందియున్నది. ఎట్లన గోరింటపూవులు స్త్రీలగోళ్లవలె ఎఱుపుగాను పార్శ్వములయందు నలుపుగాను నున్నవి. అశోకము ఎఱుపురంగుచే నొప్పుచు వికసించుటకు (పుష్పించుటకు) సిద్ధముగానున్నది. తీయమామిడిపూవులగుత్తి అప్పుడే తొడగుచు అగ్రములయందు కొద్దిగానంటిన పుప్పొడియొక్క పసుపురంగుచే నొప్పుచున్నది.

ఇందు పైరెండువిశేషణములచేత ముగ్ధదశ సూచితమనియు మూఁడవవిశేషణముచే యౌవనము వర్ణింపఁబడినదనియు రంగనాథవ్యాఖ్య.

ప్రదోషము=రజనీముఖము.

ప. ౨౬. ఆదేవరమణిరూపును గన్నకారణమున నాచూపు దుడుకుతనమువహించి, పుష్పించినవేయైనను ఉపవనలతలయందును వంగిన (నమ్ర) తగువులందును రతిని పొందుటలేదు. ఇచ్చట పుష్పములు ఆభరణములవంటివి; నిటఁగములు చిన్న శాఖలుగలవి

గాన చేతులవంటివి; లతలు ఊర్వశీ శరీరమువంటివి. వీనికెల్ల ఊర్వశీసాదృశ్యమున్నను ఆ దేవతాస్త్రీ సౌభాగ్యము లేదని భావము. 'రతి' శబ్దస్వారస్యమును గ్రహించునది.

౨౭. నిమిత్తమును=శకునమును, కన్నుదరుట మొదలైనవి.

అపరాజితయనే శిఖాబంధనవిద్య. చూ. ఉపోద్ఘాతము

యమునతో...ప్రతిష్ఠానగరము—ప్రతిష్ఠానగరము శాతవాహనులకు రాజధాని; గోదావరీతీరమందలిదని చరిత్రప్రసిద్ధము. ఈనగరము ఆపేరిదే మఱియొకటి గావలయు.

నందనవనఖండము=రమణీయమైన నందనోద్యానభాగము.

సాతిశయప్రియదర్శనుఁడు = స+అతిశయ+ప్రియదర్శనుఁడు. అతిశయముతో కూడిన ప్రియమైనదర్శనము గలవాఁడు. మునుపటికన్నను సుందరముగా నగపడుచున్నాఁడని యర్థము.

లఘుసత్త్వము=సత్త్వగుణము కొఱవడినది. దాక్షిణ్యము లేనిది.

ప. ౨౮. కామునంపలకు=మదనబాణసమూహములకు. సశల్యము=బాణముగలది.

ప. ౨౯. మద్హృదయాభిషంగముల్ = మత్+హృదయ+అభిషంగముల్=నా హృదయమందలి వేదనను, అవధీరణ=తిరస్కారము. అలబ్ధఫలోదయనీరసంబులఁ, గలయికకోర్కులం=ప్రతిఫలప్రాప్తి లేమిచే నీరసములయినవానిని, (ఊర్వశిని) కలయఁనట్టి కోరికలను.

భూర్జపత్త్రము=బుజపత్తిరియాకు. పూర్వము దానిమీఁద వ్రాయుచుండిరి.

యథోక్తము=చెప్పినట్లు.

నాగరకుఁడవయ్యూ=నాగరకుఁడనగా పరసుఁడైన నగరవాసి. ఇచ్చట వ్రాఁతవినఁ గోరినందులకు రసికుఁడని భావము.

ప. ౩౦. అమ్లదితకల్పతల్పము=(తాపము పోఁగొట్టుటకు) మృదువుగా చేయఁబడిన కల్పవృక్షంపు (పారిజాతపుష్పంబుల) శయనముగలది. ఈమెయి=ఈశరీరమును.

ప. ౩౧. ఉదాహరణము=వ్రాఁత; ప్రశస్తి; శ్లోకము. చూ. జయోదాహరణము. ఉత్ఫుల్లంపు = కన్నులు పూర్తిగా తెఱచిన. అనువక్తము = చేరినది. అబ్రముగ = అబ్బురముగ.

స్వహస్తమును=స్వహస్తలిఖితమును; సొంతదస్తూరిని.

తిరస్కరిణి=అదృశ్యముగా నుండుట.

ప. 31. కూడలి=సంగమ ప్రదేశము. కళిందభవ=యమున.

ప. 33. ప్రియదర్శన ఔళి=ఉర్వశి యవస్థ.

'తప్తమగు...తప్తమునకు'-కాలిన యినుముతో కాలిన యినుమునదుకుటసులువు.

ఈజనుని స్మరింపవలెను-అపనియే చేసినది. ఆటలోకూడ ఈధ్యానముచేత పురుషోత్తముడనుటకు పురూరవుడని చెప్పి శాపము గ్రహించినది.

ప. 3౮. ఊనరసములు=రసములేనివి. ప్రణిపాతము=మ్రొక్కు.

పగలు సగముగడచినది-ఇప్పుడు 12 గంటలైనవి.

మిశ్ర విష్కంభకము.

విష్కంభలక్షణము - 'జరిగినవియుం జరుగనున్నవియుం అగు కథాంశములను సంగ్రహముగా తెలుపునది విష్కంభము. అంకమునకు ఆదియందు వచ్చును. మధ్యముడగు నొకనిచేతఁగాని మధ్యములగు నిరువురచేతఁగాని ప్రయోగింపఁబడునది శుద్ధమగును. అదే నీచమధ్యమప్రయుక్తమేని సంకీర్ణ మనఁబడును.' (సాహిత్యదర్పణము) ఆది మధ్యమపాత్రయగు గాలవునిచేతను నీచపాత్రయగు పైలవునిచేతను ప్రవర్తింపఁబడుటచే మిశ్రవిష్కంభకము.

భరతశిష్యులు=భరతమహర్షి యొక్క శిష్యులు.

ఆసనము=కృష్ణాజినమో లేక వ్యాఘ్రాజినమో. దానిని మోయుచు వెంటనేగినందుననే పైలవుడు ఆటచూడఁగలిగినాఁడు.

ప్రయోగమును=నాటకప్రదర్శనమును.

దివ్యస్థానం=దేవతలపదవి. మానవత్వము కలుగునని భావము.

పురుషాంతరవేది=ఇతరులహృదయముల నెఱింగినవాఁడు.

తృతీయాంకము.

కంచుకి-రాజుల యంతఃపురములలో చరించువాఁడును, వృద్ధుఁడును, బ్రాహ్మణుఁడును, గుణవంతుఁడును, ఎల్లపనులయందును కుశలుఁడును నగువాఁడు కంచుకి.

ప. ౪౧. గృహస్థులెల్లరును లేతవయసున సౌఖ్యము లనుభవింతురు; తర్వాత ఎల్ల భారమును తమబిడ్డలపై నిడి విశ్రాంతినందుదురు. మాకన్ననో నిరంతరము శరీరమును కార్చుచు, ఈ ముసలితనమున, ఈసేవ చెఱగానున్నది. స్త్రీలపై నధికారము కష్టము గదా. [కంచుకి ముసలివాఁడుగానే యుండవలయునను నియమముచే నీతనికి ముది మిలో నీయుద్యోగ శ్రమ. ఈనౌకరికి పెన్షను లేదు. చావే పెన్షను. కావుననే ఇది చెఱ]

నియమస్థురాలు=వ్రతముపూనినది.

ప. ౪౨. మల్చినయట్లు=చెక్కినవానివలె, మన్కిగడలన్ = ఉనికిపట్టులందు, నిద్రాలసంబుల్=నిద్రచే బడలినవి, శిఖుల్=నెమళులు, వలభుల్=పంచలు, జాలధూప ములచే=కిటికీలనుండి వచ్చు పొగచేత, పారావతాధ్యక్రియన్=పావురము లను వృథ శంకను కలుగఁజేయువానివలె, ఆచరణని ష్ఠల్=(వంతు ప్రకారము) తమతమపనులలో నేర్పాటుచేయఁబడిన; బలిపుష్పాంచితమైన తావులను=పూజానిమిత్తము బలిపుష్పములు పొందలైనవి చల్లఁబడియున్న ప్రదేశములలో (వాకిళులయందు) బ్రజ్వాలం...... దీపంబుల బంతులు = సాయంకాల మంగళదీపములను, ప్రకాశమానములైనవానిని ఉంతురు. [దీపములు వెలిగించు వేళ]

ప. ౪౩. చట్టుపలు=ఱెక్కలు.

యథానిర్దిష్టుఁడు=ముందుగా చెప్పఁబడినట్టివాఁడు అదేవిధమున.

ప. ౪౪. అకలితవినోదమై......చు = వినోదమేమియు లేమిచేత (ప్రొద్దు పోనందున) చాలసేపు జరుగుచున్నట్లుండిన జాములుగలదై, [చిత్తము అన్యాసక్త మైనందున వినోదము లేమియు పురూరవుని చిత్తముకెక్కుటలేదని తలంపవలయును.]

అభిసారికావేష=ప్రియునిపొందుఁగోరి తానే పోవునది ఎట్లలంకరించుకొనునో అట్టి అలంకారముగలది.

ప్రభావంచేత - తనకు ప్రభావము లేమ-తప్పచేత.

ఉపభోగక్షమము=అనుభవించుటకు తగినది.

ప. ౫౦. క్రొత్తపూవులసెజ్జ, చంద్రుని నిండువెన్నెల, శరీరమంతటను పూసి కొన్న చందనము, చల్లదనమొసగునవైన యచ్చుపుముత్తెపుఁజేరులు ఇవన్నియు నా మనమున జనియించిన బాధను తీర్పజాలవు; ఆదేవస్త్రీ యొక్క తెయే శక్తురాలు; దాని చరిత్రము ఏకాంతమున చెప్పఁ జొనదగినది.

ఔపహారికహస్తపరిజన=నైవేద్యపువస్తువులను చేతనుంచుకొనిన పరిజనులుగలది.

మంగళమాత్రభూషయై=మంగళాకారమునకు వలసిన భూషణములనుమాత్రము తాల్చినదై. [స్త్రీలకు మంగళార్థము కొన్ని అలంకారము లుండవలయును. మిగిలినవి విలాసముకొఱకు. స్త్రీలు ఆభరణములుతాల్చిన తద్భర్తలకు క్షేమమని హిందూమతము.] పూతము=పవిత్రము.

ప. ౧౭. వ్యాప్పృతి=వ్యాపించుట.

ప. ౧౯. ఈ కంజేక్షణపాదపీఠమున = ఈ తామరసనేత్ర అడుగుపలకమీద, నానావనీరాజ......రాజ్యంబు= నానా+అవనీ+రాజ+ఆకల్ప+ఉజ్జ్వల+రత్నభాసి పదపీఠ+అస్త+అధిరాజ్యంబు = నానాదేశముల రాజుల అలంకరణములై, ప్రకాశము లైన రత్నములచే ప్రకాశించు అడుగుపలకచే పొందఁబడిన ప్రభుత్వము, ఏకాతపవారణము=ఒక్కటే గొడుగుగలది (రాజ్యము). నాకు, ఎట్లు పూర్తిం జెంగు ధన్యత్వమును, ఈ కంజేక్షణపాదపీఠముననే నేకాంతసేవారతి శ్రీకిం బాత్రమనాట ఇడునో, అట్ల్ నానావనీరాజ......భాసిపదపీఠాస్తాధిరాజ్యంబు ఏకాతపవారణంబు, ఇడగు.

ప. ౭౦. తుదకు కష్టములచే కలిగినసుఖమే రసవత్తరముగా నానందమొసంగును. ఎండకు సోలిపోయినసమయమున చెట్టునీడ మనుజునకు ఎక్కువగా హాయినొసంగునుగదా.

ప్ర వే శ క ము.

శ్లో. 1. అనుగుసఖి = ప్రియసఖి, ఉర్వశి. సఖీయుక్త = సహజన్యతోగూడిన, హంసి-చిత్రలేఖయని భావము. ఇనకర...యందుఁ=సూర్యరశ్మికి వికసించిన తామరల కొలనియందు, చిత్రలేఖ ఉర్వశిని ఎడబాసి, ఉర్వశీవియోగముచేతను, మీఁదుమిక్కిలి ఉర్వశింగూర్చిన ఏదో కీడును ఎఱిఁగినదానివలె చింతాక్రాంతయై యున్నదని భావము. 'ఈవికసించిన తామరంబోలి నాసఖీవదనమును భర్తృసందర్శనాదికములచే వికాసవంతమైయుండుటను మరల ఎప్పుడుచూతును' అని ధ్వనియని కాటయవేమవ్యాఖ్య.

ప్రావేశికి ఆక్షిప్తిక=ఆక్షిప్తికయను పేరుగల ప్రవేశసూచకమైన పాట. ఆక్షిప్తికాలక్షణము——

"చఞ్చత్పుటాది తాలేన మూర్ధత్రయ విభూషితా,
అక్షిప్తికా స్వరపదగ్రథితా కథితాబుధైః." భరతశాస్త్ర

ఈపద్యము చిత్రలేఖ ప్రవేశించుచున్నదని సూచించుటకై తెరలోనుండి ఎవరో పాడునట్టిది. ద్విపదికతో=ద్విపదికయను నొక గీతివిశేషముచే. అనగా చిత్రలేఖ ప్రవేశించి చింతతో నాలుగువైపులు చూచుచుండఁగా నేపథ్యమున ఈక్రింది గేయము (ద్విపదిక) పఠింపఁబడునని యర్థము. 'సఖి కనఁబడని' ఇత్యాది గేయము చిత్రలేఖ వాక్యముగాదు. అన్యాపదేశము. హంసీయుంగము=చిత్రలేఖాసహాజన్యలు.

పై రెండుపాటలును, అట్లే ఈ అంకమందంతయు నేపథ్యగీతికలు Background music వంటివి, కాని దానికన్నను అర్థవంతములు) గలవు.

అచ్చరలవంతు వరుసను-అచ్చరలు వారకాంతలుగదా.సంయమమున=యోగమున. అత్యాహితము=చాలచెఱుపు.

స్త్రీలు చొరరానిదైన కుమారవనం—చూ. చతుర్థాంకము. 'కుమారస్వామి శాశ్వతకుమారవ్రత మవలంబించి అకలుషమనే గంధమాదనకచ్ఛాన్ని ఆశ్రయించినాడు....'

జంఝలిక-ఖండధార=గీతివిశేషములు.

గే. 4. చింతచే తపించుచున్న మనస్సుగలదై, మరల (చెలిని) చూచుకోర్కి మిక్కుటముగానుండఁగా, వికసించిన తామరకొలనియందు హంసి విహరించుచున్నది. అన్యాపదేశముగా చిత్రలేఖవర్ణనము.)

చతుర్థాంకము.

గే. 5. తరుపతిత... = చెట్లనుండిరాలిన చిగుళ్లచేతను పూవులచేతను అలంకరింపఁబడినట్లున్నతన గొప్పదేహముతో ప్రియతోడి ఎడఁబాపువలని ఉన్మాదవికారము ప్రకటముగుచుండ ఏనుఁగుల రాజు అరణ్యమును ప్రవేశించినాఁడు.

గే. 6. స్వాంతము=హృదయమును, సఖి=సఖిమీఁది, వగ=దుఃఖము, ఏర్చుక్=తాపముగొల్పును. సరసిక్=సరస్సునందు, తా=తాను (హంస).

ప. ఉ.౧. సన్నద్ధము=వానకురియుంటకు సిద్ధముగానున్నట్టిది, నూత్నవారిదము = క్రొత్తమేఘము, ఇంద్రాయుధము=ఇంద్రధనుస్సు, శ్రవణాంతాకర్ణము=చెవివఱకు లాగ

బడినది, ఆసారము=జడివాన, ముల్కితతి=బాణములసమూహము, హైమ+కాన+అథ=పిఱుపురాతిపై గీచిన బంగారుగీతవంటి గొప్పకాంతి, శంప=మెఱుపు.

మేఘమును మెఱపును వానచినుకులను రాజు మొదట రాక్షసుడనియు, ఉర్వశిని కొనిపోవుచు నాతఁడు తనమీఁదికి బాణములు కురిపించినాఁడనియుం భ్రమపడెను. మేఘము నలుపు; ఉర్వశి బంగారువన్నెగలది. వానపడునప్పుడు మొదటి నాలుగుచినుకులకు బలము హెచ్చు; కావున బాణములతో సామ్యము. హైమకాషాథ అనుట నల్లని మేఘము ఒఱపురాతివలె నుండుటచేతను, తటిల్లత దానిపైగీచిన బంగారుగీతవలె నుండుటచేతను.

దైవము విపరీతమైనవారికి... = దైవము విపరీతమగుటచే ఉర్వశితోడి వియోగము సంభవించినది. అదియే చాలకష్టమైయుండఁగా మేఘోదయమైనది. ఇది ఇంకను హెచ్చుగా దుస్సహము. వేసవిపోయి చల్లనిదినములు వచ్చినంతనే ఆ చల్లఁదనమును కూడ అనుభవించుటకు ప్రియములేకపోయెనే అనుచింత హెచ్చుగాబాధించును. వర్షాకాలమున విరహులకు తద్దుఃఖము ఇనుమడించుననుట. చర్చరి=ఒకవిధమైన పాట.

గే. 8. జలద. కినియకు=కోపింపకు, ముదల=ఆజ్ఞ, అవిరళ...దా=ఎడతెంపులేక వర్షించుటచే తెల్లగాచేయఁబడి ప్రకాశముగానున్న దిక్కులమొగములుగలవాఁడా.

రాజుకాలమునకు కారణము=రాజు తన సత్త్వాతిశయముచే యథాక్రమప్రాప్తములగు కాలధర్మమునుమార్చను సామర్థ్యము గలిగియుండును. ఉదా - పరీక్షిత్తు కలియుగమున కృతయుగధర్మమును నెలయించినట్లు.

గే. 9. గంధను త్తమధు...పుష్పాదివాసనచే మదించిన తుమ్మెదలసంగీతముతో వాయించుచున్న కోయిలకూఁతలే వాద్యముగాను, గాలికికదలినచిగుళ్లచే నిండినదై కల్పవృక్షము చక్కఁగా నర్తించుచున్నది.

వ. ౬౫. మించు = మెఱపు, మించుఁబొన్మించు = మించనెడు పొన్నుమించు, మేలుకట్టు = వితానము, రాజుల సింహాసనములకుమీఁదుగా నాలుగుకోడులకు కట్టిన పట్టువస్త్రము, బంగారు అంచుగలది. మేఘము నల్లనిపట్టు మేలుకట్టు వస్త్రమువలెను, మెఱపు దానియొక్క జలతారు అంచువలె నున్నదని భావము. వేతసములు=ప్రబ్బలిచెట్లు; పూరెమ్మచామరల్ = పూరెమ్మలనెడి చామరములను, ఘర్మమఱఁగ=(ఘర్మము+అఱఁగ) వేసవితొలఁగగా (ఎండలుపోఁగా) ఎలుంగొందు = గట్టిగా (సంతోషముచే) నఱచుచున్న, శిఖులు=నెమళ్లు, వందులగు = స్తోత్రపాఠకులవలె వర్తించుచున్నవి; నెల

సరుల=సెలయేఱులనెడు హారములచే, జేరులగు=వణిజులగు (జేరి=వ్యాపారి), కాన్క=కానుక. రాజులకు ఇవన్నియుం సర్వసాధారణముగా జరుగు నుపచారములు - సింహాసనమునకు పై మేలుకట్లుండుట, కొందఱు చామరములు వీచుచుండుట, వందులు పొగడుచుండుట, వ్యాపారులు కానుకలొసంగుట. చూ. తిక్కనపడసిన రాజచిహ్నములు.

అందలంబు గొడుగు నడపంబు మేల్కట్టు, చామరములు జమిలిశంఖములును
కంబగట్లు భూమి కానికగాక పెం,పెసగు రాచపదము లెల్లఁ బడసె. కేతన - దశకు.

పరిచ్ఛదము=పైకప్పుడు వస్త్రము, పరిజనము.

భిన్నకము=రాగవిశేషము.

సందీపనము=(దుఃఖమును) ఎక్కుడు చేయునది.

ప. ౬౬. గర్భజలములు=లోపలనీటినిగలవి, ఆరక్తరేఖములు=ఎఱ్ఱని గీరలుగలవి. నవభూమికదళి=క్రొత్తదైన భూకదళి (నేలయరఁటియను చిన్న మొక్క). అంతరశ్రువుః=లోన బాష్పములుగలవి. ఉత్కలిక = ఉత్కంఠతో, ఆశతో, (మూలములో నీయుత్కలిక లేకపోయినను కాళిదాసశ్లోకమునకు వ్యాఖ్యాప్రాయముగా నున్నది.) నేలయరఁటి రెండుమూడంగుళములయెత్తే యుండును. వాన కురిసినవెంటనే మొలచును. దానిపూవులకు ఎఱ్ఱనిగీత లుండును. వాన కురియుటచేత వానియందు జలబిందువులుండినవి. అవి ఎట్లుండినవనఁగా వివాహమైన క్రొత్తలో (నవభూమికదళియనుటచే నీ స్వారస్యము. వయసు చెల్లినవనిత ఇట్లుండదు) తమభర్తలమీఁది కోపముచే కన్నులెఱ్ఱబారుటచే రక్తరేఖలు స్పష్టముగా తెలియుచుండ కంట తడిపెట్టు వనితల నేత్రములవలె నీ భూకదళీపుష్పములు కనఁబడి తనవనితకై యాసగొల్పి అది లేదేయను చింతచే పురూరవుని చింతాకులునిఁ జేసినవి. కావుననే అతనికి సందీపనమువలె అయినది.

ప. ౬౭. సూచకపు=లత్తుకపుపూత. పురూరవుఁడు ఉర్వశియొక్క దారి కనిపట్టుటకై గుఱ్ఱులకు వెదకుచున్నాఁడు. ఆ చక్కనిమేనుగలది (సుగాత్రి) భూమిమీఁద పాదముల మోపి (నడచి) పోయియుండినయెడల (అప్సరస గావున ఆకాశగమనమున పోయియుండిన అడుగుజాడ దొరకదుగదా) వానచే తడిసిన యిసుకగల యీయడవి ప్రదేశమున, పిఱుందుల బరువుచే మడమలు క్రుంగఁగా కాలికిపూసియుండిన పారాణి యంటుకొనుటచే మనోహరముగా కనఁబడు పాదముల జాడలవరుస కనఁబడియుండును.

కోపన=కోపగించునది. అనురాగాతిశయముచే నీకోపము.

ప. ౨౦. స్తనాంశుకము = అవిక, చ్యుతము = పడిపోయినది, శుకోదరశ్యామలంబు = చిలుకకడుపువలె ఎఱుపుఁదిరిగిన పచ్చరంగుగలది. ఎఱుపును పచ్చనిరంగును కలిసిన కొంతనైల్య మేర్పడును. మోవిరాగంపుగుర్తులు = పెదవికిపూసికొనియుండిన ఎఱుపు రంగుయొక్క గుర్తులు, మగ్న = మునిఁగిన, (లోతైన) నాభి=బొడ్డు, పురూరవుఁడు క్రొత్త పచ్చికప్రదేశమునుచూచి మొదట దాని తన ప్రేయసియొక్క అవికగా భావించినాఁడు. ఎఱుపుపచ్చరంగుమీఁద ఎఱ్ఱని ఆరుద్రపురుగులు పడియుండినవి. వానిని ఉర్వశియొక్క కన్నీరుగాను, ఆబిందువులు మొదట ఆమె పెదవులమీఁదపడి ఎఱుపై తర్వాత నాభిలోమునిగి చొక్కాయకంటుకొనినదనియుం భ్రమపడినాఁడు.

ప. ౨౧. మృదువాతవిభిన్నబర్హామై = లేతతెమ్మెరచే నించుక కదలిన కుంచెగలదై, నిస్సపత్నత=సవతిలేకుండుటను, అహిభోజి=పాములను భుజించునది, నెమలి, కేశపాశి=జుట్టు, పురుషాయితకేళి=ఉపరతి, విశీర్ణబంధమై=ముడివీడిపోఁగా, ప్రాపిత పుష్పదామముల భాసిల=అలంకరణార్థము పొందింపఁబడిన పుష్పముల సరములచే శోభిల్లుచుండఁగా, స్త్రీల కేశకలాపమునకును నెమలి కుంచెకును కవీశ్వరులు పోలికను విశేషముగా వర్ణింతురు. ఇచ్చట ఉర్వశికేశకలాపము పువ్వులలో నలంకరింపఁబడి తుంట విల్తుని కేళియందు చెదరియుండినప్పుడు చూచిన నీ నెమలిసైతము తన కలాపము విషయమున సిగ్గుపడునని యభిప్రాయము.

ప. ౨౨. కామిజనులు=కామపీడితులు. మానహారణ + అప్రతిహాత + అస్త్రము = మానమునుహరించు + ఎదురుదెబ్బలేని + ఆయుధము.

ప. ౨3. ప్రియతముల కుం......భామినులకు=ప్రియతములయందు ఎట్టిదోషమును లేకపోయినను వారిపై తమకుండు స్వాతంత్ర్యముచే ప్రియురాండ్రకు అకారణముగానే కోపము వచ్చుచుండును.

ప్రభుత=దీనిచే ప్రియతములు తమప్రియుల కెంతవిధేయులనుట స్పష్టము.

ప. ౨౪. అభినవపాకము = అప్పుడేపండినది, రాజజంభూఫలము=పెద్దనేరేడు పండు.

15. దూనుఁడై =సంతప్తుఁడై.

ప. ౨౫. వెలలేడి. రూ. వెడలేడి.

ప. ౨౬. బత్తెంపుబిసము=మార్గమున కాహారార్థముగొనిన తామరతూఁడు, కృతి=నేర్పరి, నేర్పరియైనవాఁడు తనపనికన్నను ముందుగా చెలికాండ్రపనిని చేయును.

ప. ౭౭. మదవిలాసపదము=మదముయొక్క విలాసముచే నొప్పు నడుగులుగల.

ప. ౭౮. ఏకాంశము...నియ్యవలయుఁ = దొంగసొత్తులో నొకభాగము ఎవనికడ కనఁబడునో కడమయెల్లను వానికడనుండియే గ్రహింపవలయును. యాజ్ఞవల్క్యధర్మశాస్త్రమున నిటులకలదు. "నిహ్నుతేభిహితంనైకమ్ ఏకదేశ విభావితః, దాప్యః సర్వం నృపేణార్థం నగ్రాహ్యస్త్వనివేదితః" రాజుభావ మేమనఁగా—ఉర్వశి కనఁబడలేదు దానినెవరో దొంగలించి యుండవలయును. ప్రస్తుతము దొంగసొత్తులో నొకభాగము, దానినడక, హంసకడ కనఁబడినది. హంసయే దొంగ. న్యాయముప్రకారము మిగిలిన దొంగసొత్తంతయు హంసకడనుండియే ఇప్పింపవలయును. అభియుక్తము= పిర్యాదు మొత్తము.

గీ. 18. మర్మరరణితకచారువున='మరమర' యను శబ్దముచేత ఒప్పిదమైన, కుసుమిత=పుష్పించిన, పల్లవిత=చిగిర్చిన.

ప. ౭౯. రథాంగము=చక్రవాకము. (రథముయొక్క అంగమైన చక్రము పేరుగాఁగలది) ఈరథి=రథముగలవాఁడు, దానినెక్కువాఁడు అనఁగా తాను పురూరవుఁడు. రథాంగవిజయిశ్రోణి=చక్రవాకములను జయించు పిఱుందులుగల (మూ. రథాంగశ్రోణిబిమ్బయా, అనువాదమున వ్యర్థమని బింబము త్యక్తమైనది. రథాంగశ్రోణికి వ్యాఖ్యాప్రాయమైన 'విజయి' నెక్కొల్పినది.) అనుయోగము=ప్రశ్న, మనోరథశతంబుచే=నూర్లకొలఁది కోర్కెలచే, వృతుఁడగుచుఁ=చుట్టుకొనఁబడినవాఁడై.

ఈరథికుఁడు (తాను)రథాంగములను జయించు పిఱుందులగలదానిని (ఉర్వశి పిఱుదులు చక్కఁగానుండి చక్రవాకముల ననుకరించుచుండినవని యర్థము) ఎడబాసెను; ఓయీ రథాంగ లెక్కలేనియాసలతో నిన్నిదె యడుగుచున్నాఁడు. (ప్రియావృత్తాంతమును.) తానురథి, ఎదుటనున్నవాఁడు రథాంగుఁడు, ఎడబాసిన ప్రియ రథాంగవిజయిశ్రోణి; కావున ఒకరిపై నొకరికి స్నేహముండుటకును, పరస్పరవిషయమును తెలిసియుండుననియు చమత్కారము.

ప. ౮౦. పురూరవుని వంశముంగూర్చి ఉపోద్ఘాతము చూ.

ప. ౮౧. ప్రవృత్తిపరాఙ్ముఖత = సమాచారము చెప్పుటయందు పెడమొగము. కొలనియందు నీవు ఒక తామరాకుచాటైనందున నీప్రియనుకానక ప్రియ చాల దూరము పోయినదని బిగ్గఱగా ఏడ్తువే. ఇట్లు నీకే ప్రియమీఁది ప్రేముడిచే దానినివదలి

నివసించుటకు భయముకలుగుచుండగా, ప్రియనెడబాసి విరహబాధనొందుచున్న నాకు ప్రియావృత్తాంతమును చెప్పుటయందు నీకు పెడమొగ మేలనయ్యా ?

చక్రవాకముల ప్రేమాతిశయ విరహవ్యథలు కవిలోకసామాన్యములు.

ప. ౧౮. ఇభవిభుఁడు=కరిరాజు, అభినవారక్తచ్ఛదళము=లేఁతచిగురును.

గీ. 22. లలిత+ప్రహతి+శకలిత+వృక్షతతి = మృదువుగా కొట్టుటచేత నే తునుకలైన చెట్లుగలది. దూరవిజితకమలారికాంతిని = అత్యంతము జయింపఁబడిన చంద్రుని కాంతి గలదానిని, వేలుపుటింతిని=దేవస్త్రీని, ఉర్వశిని.

ప. ౧౯. యూథనాథ=పరివారుఁడా, ఓయి దీర్ఘావలోక=ఓయి దూరపుచూడ్కి గలవాఁడా, మదకలుఁడ = ఓ మత్తేభమా, చాంద్రమస = చంద్రునిదైన, కల = కలల, అభ=కాంతిగలదానిని, యూథికాశబలాలక = యూథికయను నొకపుష్పముతో సమానమైనరంగు (నైల్యము) గల కురులుగలది, స్థిరయౌవన = నిరంతరయౌవన, దేవత గావున, హర్షదాలోకన్=చూపుల కింపగుదానిని.

ప. ౨౦. దానధారధుని=(పురూరవ) ఈవియను ప్రవాహంపునది, (ఏనుఁగు) మదజలంపు ప్రవాహంపునది, యాచకౌఘంబునన్ = (రాజునకు) యాచకులసమూహము నందు, గొనకు+శోభ = మనోజ్ఞమగును, ఎండతెంపులేక దానముగార్చుట నీకును ప్రవాహముంబోలె యాచకులకు దానమిచ్చుట నాకును తగినవృత్తియని భావము.

తంపాశూన్యము=మెఱపులేనిది.

గీ. 23 కిరిదార = అడవిపందులఱేఁడు. ఈపద్యమున వరాహోన్యాపదేశమున రాజు వర్ణితుఁడు. అవిచలుఁడై=ధీరుఁడై, ఖరఖురదళిత=వాడియైన గిట్టలచే కొట్టఁబడిన క్ష్మాతలుఁడై = భూప్రదేశముగలవాఁడై, తనపనిలీనుండై = తనకార్యమందు ఆసక్తిగలవాఁడై, ముదధీనుండై=సంతోషమున కధీనుఁడై, వనగహనమునందు=అరణ్యమునందు, చనుచు, వనాంతరమున ధీరతఁదోప తనపనియైన కందమూలాది ఆహారాన్వేషణము నకై ఇటునటుతిరుగుచు, నేలలొత్రవ్వుచు, వరాహము సంచరించుచుండును; అట్లే రాజును తనపనియైన ప్రియాన్వేషణమునకై అడవియందు నిర్భయముగా సంచరించుచు విరహవేదనచే నేలనుతన్నుచు, చేతులు విసరుచు, వేఁగుచున్నాఁడు.

ప. ౨౧. ఓయి పర్వతవిభుండ, పృథునితంబుండ = (పర్వతుఁడుగావున) పెద్ద పిఱుదులుగలవాఁడా, నీవు, వనాంతగమున, పృథునితంబ=పెద్ద పిఱుదులుగల, సుగతా

నంగ=మన్మథునిచే పొందఁబడినదానిని, (కామినిని), శృంగారమంగళాంగ = శృంగార రసోచిత పవిత్రగాత్రిని, పర్వసన్నతక్=గణుపులు, అనఁగా శరీరమందలి సంధిప్రదేశములు, పైకి తెలియని (యంతటిపుష్టికల) దానిని, అణుకుచాంతరక్ = కుచముల నడిమి ప్రదేశము లేక వ్యత్యాసము అణుమాత్రమైనదానిని, కంటె=చూచితివా ? పర్వసన్నతక్-స్త్రీపురుషులకు శరీరమునందు సంధిప్రదేశములగు మోచేతులు, మోకాళ్లు మొదలైనచోటులయందు శల్యములు పైకి గ్రుచ్చుకొని వచ్చినటుండక ఆయాప్రదేశములు కండపుష్టి గలిగి ఎముకలయునికి తెలియరాకయుండుట సౌందర్యము మంగళము.

గీ. 24. భూధర=పర్వత, స్ఫటికశిలాతలభాస్వరనిర్ఝర = పటికంపురాల ప్రదేశములంబోలె ప్రకాశమానమైన సెలయేళ్లుకలవాఁడా, బహువిధ = నానావిధములైన, సుమనోభరరచితశేఖర = పుష్పముల యతిశయముచే కూర్పఁబడిన సిగదండగలవాఁడా, కిన్నర = కిన్నరులచే, మధుర+ఉద్గీత+మనోహర=ఇంపుగాను బిగ్గరగాను పాడుటచే హృదయాహ్లాదకరుఁడా. నాకాంతను కనఁబఱుపుము.

ప. ౨౨. సర్వభూభృదధిప = ఎల్లపర్వతములకును యజమానుఁడా, సన్నతాభిరామకమున=బాగ్గడదగిన రమణీయతగల, గానవాంతరమున=ఈవనోద్దేశమున, రామ= రమించునట్టిది, సర్వాంగసుందరి=అన్నియంగములయందును రూపవతి.

ప. ౨౯. భూభ్రుకుటులు = బొమముడులు, వీచులుగాఁగ = అలలుగాఁగను, విశ్వణత్+అండజపంక్తికాంచిగాక్=అఱచుచున్న పక్షుల వరుస మొలత్రాడుగా, వేచన= వేగమునపోఁగా, జాఱుపైఁటవలె = జాఱుపయ్యెదవలె, ఫేనచయంబు=నురుగుల మొత్తమును, ఇటునట్టు వీడ్చుచుక్, పరిణామమునొందెక్ = రూపాంతరప్రాప్తినొందెను. వీని కెల్ల కారణము ఓర్వలేమి.

గీ. 25. క్షుభితాకరుణశకుంతికా = కలఁతపెట్టఁబడిన కరుణలేని పక్షులుగలది. ప్రియాగతిస్వరాద్యనుకరణములచేత నన్ను పీడించుటచేత అకరుణములని, రాజుభావమని రంగనాథవ్యాఖ్య. పక్షులు హంసపికాదులు, ద్యోసరిత్తట సముత్సుకా = దేవనదిగట్టుంబోలె కుతూహలాన్వితము. దేవనదీతీరము ఎట్లు నానాజంతుపక్షిసమాకీర్ణమో అట్లు. కల=మధురమైన, మధుకర=తేనెటీగల, ఝుంకారితా = ఝుంకారముగల. భావమేమనఁగా, ఓనదీ నీవు నావిరహోద్రేకకారకులైన పశుపక్ష్యాదులకు ఆశ్రయమొసంగుచున్నావు. నేను నిరంతరము నీకై ఆసగొనుచున్నను నాపై దయగొనవు. ఆహా ఏమి నీకాఠిన్యము-అనిధ్వని.

గీ. 26. ప్రథమదిశ=తూర్పుదిక్కు, పవన=గాలి, హత=కొట్టఁబడిన (తూర్పు గాలిచే లేచిన) ప్రబల+ఊర్మిక+ఊర్ధ్వభుజముల=గొప్పయలల నెడు ఉన్నతభుజముల చేత, మేఘాంగకముల=మేఘముల నెడు చిన్న యవయవములచేత. సలలితుఁడు=సౌంద ర్యయుతుఁడు, ఉదధినాథుఁడు=సముద్రుఁడు, నర్తించుక్=ఆడును, శకటాంగ=రథాంగ (చక్రవాక) హంస, లనెడు, కుంకుమశంఖములచేత, కృతమండనముల = చేయఁబడిన యలంకారములచేత, హంసరథాంగముల కూఁతలు కాలిగజ్జెలశబ్దములను అనుకరించున వని ధ్వని. కుంకుమపూఁత - హంసల మెంగములను పాదములను ఎఱుపు. కావున ఆ పక్షులుకూయుచు వరుసఁగా బారులుదీసి ఎగురుట కాలికి పారాణిపూసికొని గజ్జెలు శబ్దించుచు ఎగురుటగా ధ్వని. కరిమకర = ఏనుఁగులు, మొసళులు. (వీనిచే) అసల=చెద రిన, కృష్ణ=నల్లని, కృత=చేయఁబడిన (కృష్ణకృత = నల్లఁగాచేయఁబడిన, నల్లని) అవ తంసముల = సిగబంతులచే, ఇట విలాసార్థముధరించిన పట్టువస్త్రాదికములని భావింప వలెను. తటసలిలోద్వేల్లిత=గట్టునకుపోయి నీటి కొట్టుటలచే లేచిన, దత్త=ఈయఁబడిన, హస్తతుండము=చేతిలో వేయఁబడిన తాళము (లయ) గలవాఁడు. గట్టును నీరుకొట్టు కొనుట చేతులతో తాళము వేయుటవలె నుండినదని భావము. దశదిశల నలము = పది దిక్కుల నాక్రమించు, నవాబ్ద=క్రొత్తమేఘము నెడు, కాలుఁడు=శివుఁడు లేక యముఁడు లేక శనైశ్చరుఁడు. మొదట నదిగా తలంచినవాఁడు తటాలున ఉదధినాథుఁడనుట రాజు ఉన్మత్తుఁడుగాన.

అనిర్విణ్ణతచే శ్రేయస్సులు కలుగును=దుఃఖపడకుండుటచే మేలుకలుగును.

గీ. 27. ఈపద్యము రాజువాక్యము కాదు. ఐరావతద్విపము = వేల్పుటేనుఁగు వంటిరాజని యర్థము. నూతన+కుసుమ+స్తంబక+మండిత+అనోకహ+పర్యంతమున = క్రొత్తపూగుత్తులచే నలంకరింపఁబడిన వృక్షములుగల ప్రదేశమువరకు; మద+కల+ కూజత్+కోకిల+ఝుంకృత్+మధుకర+మనోహరమున = మత్తెక్కుటచే చక్కఁగా (మధురముగా) కూయుచున్న కోయిలలచేతను, (మత్తెక్కుటచేతనే) ఝుంకారము చేయుచున్న తుమ్మెదలచేతను హృదయము ఆకర్షించు సౌందర్యముగల, వేల్పుల యుద్యానమున = దేవతలపూఁదోటలో, ప్రాణ+అధిక+నిజ+కరిణీవిరహజ్వాలా+ కృత+తాపమున = (తన) ప్రాణములకన్నను ఎక్కువదయిన (ఎక్కువయని తాను భావించుకొనుచున్న) తనయొక్క ప్రియయైన యేనుఁగుతోడి విరహముచే కలిగిన దీప్తియొక్క సంతాపముచేత, ఐరావతద్విపము, విచరించెడి=తిరుగుచున్నది.

ప. ౯౨. కృష్ణసారప్రభము=నలుపుయొక్క సారమువంటి కాంతిగలది. (కృష్ణ సారము=నల్లయిత్తి) చాలనలుపని యర్థము. అభినవఘాసపటలి=క్రొత్తలేత (చాలలేత) పచ్చికలవెంత్తమందు (నవనవలాడు పచ్చికబయల) గాననేందిర=అడవిసిరి, తాదమక మున...బసంగ=తాను వేడుకతో (అడవియొక్క శోభను) చూచుటకై చాచినట్టి నిడుపైన కంటివలె, నలుపుగాను నిడుపుగాను కడుపుకడ కొంతలావుగాను ఉండుటచే పచ్చికమీఁద పరుండియున్న లేడి అడవియను మహాలక్ష్మియొక్క కంటివలె నున్నదని భావము.

శ్లో. 28. స్థిరయౌవనయం-దేవస్త్రీగాన, (ఇది రెండవమారు ఇట ప్రయుక్తము) చూ. ప. ౭౫. దశావిపర్యాసను పరిభవాస్పదము=దశలలోని మార్పు అవమానమునకు తావు. తాను రాజేయైనను ఇప్పటిదశలోని దైన్యము తనకవమానకరమని రాజుభావము.

ప. ౯౫. మృగేంద్రకృత్త=సింహముచే చీల్పఁబడిన, కరి = ఏనుఁగుయొక్క, క్రవ్యలవంబు = మాంసఖండము, ప్రభాప్రలేపి = కాంతుల వెదజల్లునది. ఇయ్యది ప్రకాశమానమగుటచే మాంసఖండముగాదు. అగ్నికణమునుగాదు, ఏలయన అడవి యంతయుం వానచే నిప్పుడే తడిసినదిగదా. రక్తవంజుళము = ఎఱ్ఱని యశోకపుష్పము. అదటదీనిసెత్త......కరంబులన్=సూర్యుఁడు దీనిసెత్తుటకు తనకిరణములను చాచెనా (యనునట్లు దీని ప్రకాశ మొప్పుచున్నది.)

శ్లో. 29. ఇది రాజువాక్యముకాదు. ఎవరో పాడునట్టిది. ప్రణయినీబద్ధ= ప్రియయందు నాటుకొన్న, ఆకాంక్షుండు=ప్రత్యాశగలవాఁడు, బాష్పకుల = కన్నీటిచే కలఁగిన, క్షామితాస్యుఁడు=వాడినమొగముగలవాఁడు.

ప. ౯౬. మగ్నావలగ్న=సన్ననినడుముగలది

ప. ౯౯. ప్రణతు=నమస్కరించినట్టి, తనకు స్వాధీనుఁడనైనట్టి, ననుఁద్రోచి = నన్ను సరకుగొనక, త్రోసిపుచ్చి (ఆకారణములచే) అనుతాపభరముగొన్న = పశ్చాత్తాపమను భారమువహించిన, మదీయనుతన్వని=నాసుందరిని, ఈలతతన్వి = ఈలతాసుందరి; (ఈక్రిందివిధమున) పోలున్,—వర్షమున తడిసియున్న చిగురు కన్నీటిచే తడసిన అధరమువలెనున్నది,(రెండును ఎఱుపుగావున),తనదు కటిగామి....- అకాలము కావున లత పుష్పింపకయుండుట, తనసుందరి, విరహముచే అలంకారములను తాల్పనివిధము నను.

(పుష్పములులేనందున) తేనెటీగలు రానందున వానిశబ్దములేనందున లేక, తనసుందరి (విరహ) చింతచే మౌనముదాల్చియున్నట్లును, రాజునకు తోఁచెను.

ప. ౧౦౦. స్పర్శవిభావిత=తాకుడుచే తెలియవచ్చుచున్న.

ప. ౧౦౧. అపగత+అసుండు=ప్రాణముల పోఁగొట్టుకొనినవాఁడు,

గీ. 31. అసితకంఠము = నల్లనిమెడగలది. రాజు తాను ఉర్వశికై అడవిలో భ్రమించుచు (తిరుగుచు) పరిదేవించుచు (దైన్యముతో) నెమలిని, హంసను, చక్రవాకమును, తుమ్మెదను, ఏనుఁగును, పర్వతమును, నదిని, జింకను ప్రియావృత్తాంతము నడుగుచు తిరిగినవిషయమును సంగ్రహముగా ప్రియకు చెప్పుకొనుచున్నాఁడు.

ప. ౧౦౩. నీవదనము=నీమొగము, నుదుటంబెట్టిన యీమణిక = లలాటమున నుంపఁబడిన యీమణిచేత, ఉదయించిన రాగమొలయ = బయలువెడలినకాంతి శోభిల్లగా, లేయెండకు=లేఁతఎండకు, కెంపొదవిన = ఎఱుపెక్కిన, నెత్తమ్మిలక్ష్మికి=నిండు తామరసిరికి, ఉపమానంబై ఒప్పారెడి. మొగమే అధికగుణము ఉపమానము, నెత్తమ్మి ఉపమేయము, న్యూనగుణము. ప్రకృతులు—అమాత్య సుహృదాదులు.

ప. ౧౦౪. స్ఫురియించుమించు = తటాలున కనఁబడుచుండునట్టి మెఱుపు, సిడముగ=టెక్కెముగ, సురచాపము=(రంగులతోడి) ఇంద్రధనువు, నూత్నచిత్రశోభగా క్రొత్తచిత్తరువువలె అందముగొల్పఁగా, క్రొమ్మబ్బు = క్రొత్తమేఘమును, రమించువిమానముఁజేసి=అందమైన విమానముగానిర్మించి, త్వరగా నన్నిల్లుసేర్పుము యంవతీ (మానస్థిరయావన) ఉర్వశి దివ్యగావున ఇట్టివిద్యలుచేయ సమర్థురాలే.

పంచమాంకము

పరితుష్టుఁడు=సంతోషించినవాఁడు.

ప. ౧౦౭. నిగ్గు=కాంతి, ఇవురులు=చిగుళులు, దిగ్వధూవక్త్రమునకు=దిక్కను సుందరిమొగమునకు, వతంసప్రసాధనంబు=అభరణముయొక్క అలంకారమును.

చాపహస్త=చేత విల్లుధరించినట్టిది.

ప. ౧౦౮. పరుషజలధరచ్ఛేదంబుదరిని=దట్టమైన మేఘముకడ,

నాగరికుఁడు=కొత్వాలు.

ప. ౧౦౯. పతగవ్యాత్తమున్నకై=పక్షి హరించుకొనిపోయినదానికి, ప్రాణితు = ప్రాణముగలవానిని.

ప. ౧౧౧. ఔర్వశేయుండు = ఉర్వశికుమారుఁడు, విలుదాలుపు=ధనుర్ధరుఁడు, ఐలసుతుఁడు=పురూరవుని కుమారుఁడు, ఆశుగము=బాణము, అవిలంబితముగా=త్వరగా.

ప. ౧౧౩. స్వాంతమున = హృదయమున, ప్రసాదము = సంతోషము, గళిత=పోయిన, ధైర్యుఁడ = ధైర్యముగలవాఁడను, అదయముగ = దయయేలేక, గాఢముగా.

ఔరససంబంధము=ధర్మపత్నియందుఁ బుట్టిన కుమారునితోడి పోలిక. చాప గర్భముగా=చాపమునుఁదాల్చిరయే, అది కడుపును తాకునట్లుగా.

ప. ౧౧౪. కాంతమిందుకరమ్మిందుకాంతము బలె = మనోహరమైన చంద్రకిరణములు చంద్రకాంతము నెట్లు (కరగించునో) అట్లు. అభ్యుద్గమనము = ఎదురేగుట, బహుమతవు=ప్రియవు, అభివాదనము = నమస్కారము, ఉన్నమితముఖుని=ఎత్తఁబడిన మొగముగలవానిని, యథోచితము=తగినట్లు. ప్రథమాశ్రమమున=బ్రహ్మచర్యమున.

ప. ౧౧౭. చూడాకండూయన = చూడమును గోకుటచేత, సుఖసుప్తమయ్యెడుఁ=సుఖముగా నిదురపోవును.

మహారాజగృహీతహృదయను = మహారాజుచే గ్రహింపఁబడిన డెందముగలదానిని, జాతమాత్రుని=పుట్టుటమాత్రమే గలవానిని, అప్పుడు పుట్టినవానిని.

ప. ౧౨౦. ప్రథమవృష్టికి = మొదటివర్షమునకు, ఆతపజ్వరము = ఎండయను జ్వరము, ఎడసిన=పోయిన, ఇరమ్మదపువహ్ని=పిడుగునిప్పు. అనర్థానుబంధి=అనర్థమును (చెడుగును) చేర్చునది. కృతవిద్యుణ్ణి=చదువు పూర్తియైనవానిని.

ప. ౧౨౧. వియుక్తిభాజనము = ఎడబాపునకు పాత్రమగునట్టిది, నాథవంత మాజనము=యజమానునిగల జనము, తనకు...జెందదు = తనకెప్పుడును మేలుసేసికొనజాలదు. సంగడీలు=స్నేహితులు.

ప. ౧౨౩. (ఈమున=ఈనారవర్షి) జడగుమి = జడలసమూహము, గోరజంపు=గోరోచనముయొక్క, నికషంపు = ఒరపురాయిమీఁది గీతవంటి, పిశంగిమతో=పసుపురంగుతో, (ఒరపురాతిమీఁదగీచినగోరోజనముగీతవంటి పింగళరాగముతో) జన్నిదము=జందెము, కైరవబంధు=చంద్రుని, కలా = రేఖవంటి, అమలచ్ఛవి=స్వచ్ఛకాంతితో, పసిండియొడలను = బంగారపు ఒడలను, జగమశల్కము= తిరుగుచుండునట్టి కల్ప

వృత్తము. అవహితుఁడను=హెచ్చరిక వహించుచున్నాను. ప్రభావదర్శి=ప్రభావముచే చూచువాఁడు. త్రైకాల్యదర్శులు=భూతభవిష్యద్వర్తమానములను చూచువారు. ఉద్ధృతము=తీసివేయఁబడినది. నాథవంతుఁడు=యజమానుఁడుగలవాఁడు.

ప. ౧౨౭. అజుఁడు=బ్రహ్మ, సురమౌని=దేవర్షి, శశి=చంద్రుఁడు, సౌమ్యుఁడు=బుధుఁడు, భూజాని=రాజు (పురూరవుఁడు); లోకహారిగుణత = లోకాకర్షకమైన గుణములచే, ఆశాస్యము=కోర్కె. ఇం దొకొక్కరును తత్పూర్వుల ననుకరించిరనుటయు, ఎల్లకోర్కెలకును మీయిల్లే తావలముగావున, కోరఁదగినది వేరేదియు లేనందున కోరఁదగిన దొకటేగలదు, అది—నీవు నీతండ్రి ననుకరింపవలయు ననుట.

ప. ౧౨౮. అప్రకంప్యతన్ = చలింపమిచేత, (అచలధైర్యముచే). ఇందు గంగకును రాజ్యలక్ష్మికిని ఔపమ్యము చెప్పఁబడియున్నది. తుషారశైలమువంటివాఁడు జనకుఁడు ఉన్నతులం దున్నతుఁడు, వారాన్నిధి (సముద్రము)వలె అప్రకంప్యతచే (సముద్రము తొణకదు; ధైర్యశాలి చలింపఁడు) మేర (హద్దు) తప్పనివాఁడుసుపుత్త్రుఁడు (సముద్రము చెలియలికట్టను దాఁటదుగదా) గంగయు 'ఆకాశంబుననుండి శంభుని శిరంబందుండి శీతాద్రి...సముద్రముం జేరినట్లు రాజ్యలక్ష్మి ఉన్నతులకును ఉన్నతుఁడైన పురూరవునినుండి ఇప్పుడు సముద్రముంబోలె గంభీరుఁడయ్యు పితృవాక్యమును దాఁటని ఆయువును చెందినది.

ప. ౧౨౯. స్వర్నాయకుచే=దేవేంద్రునిచే, పినాకి = ఈశ్వరుని, తనూజున్=కుమారుని. కుమారస్వామి దేవతల సేనాపతియై తారకాసురుని వధించినకథ ననుసంధించుకొనవలయును.

పాకశాసనుఁడు=దేవేంద్రుఁడు, మఘవంతుఁడు.

ప. ౧౩౦. పరస్పర విద్వేషిణులకు = ఒకరొకరిని ద్వేషించుకొనువారికి, ఏకసంశ్రయమునందు=ఒకరిని ఆశ్రయించియుండుటయందు.

ప. ౧౩౧. నందింత్రుగాతమెల్ల ధరిత్రిన్=ప్రపంచమునం దంతయు సంతోషింతురుగావుత.

భరతవాక్యము=నటుఁడు చెప్పునట్టి (మంగళ) వాక్యము.

ఇందలి సూక్తులు.

1 చంద్రునివలన అమృతమన్న ఆశ్చర్యమేమి ?

2 గర్వము లేమి విక్రమాలంకారము.

3 అతిస్నేహముచేత కార్యమార్గము తోచదు.

4 తొలుత మబ్బుబారున్ను తర్వాత వెఁలుతురీగానున్ను.

5 తత్తమగు నిమ్మసుఘటంబు తత్తమునకు.

6 దొంగసొత్తుతో దొరకిన దొంగకు ప్రతివచనం ఉంటుందా ?

7 పిశాచంకూడా భోజనంచేత ఆశ్వసిల్లుతుంది.

8 కళ్లు కలగినవాఁడు ఎదుట దీపశిఖను ఓర్వలేఁడు.

9 ఇంద్రియములు కానున్నదానిని అనుసరించునవి.

10 ఉదరపరాయణునికి ఎల్లయెడలను తిండిమీఁదనే లోకము.

11 ప్రేముడి ఒరులపాలయినప్పుడు నాగరకులు అధికంగా దాక్షిణ్యం చూపుతారు.

12 మంచిమాటను నిరాకరించగూడదు.

13 చెయ్యి తెగిన చెంబడివాడు చేప తప్పించుకొనిపోగా 'ఇందువల్ల నాకు ధర్మంకలుగుతుంది' అని చెప్తాడు,

14 ఈప్సితలాభ మనఁగా విరుద్ధములు పెరుగుట.

15 మిక్కుటమైన ప్రేమకు సహన ముండదు.

16 విధికి అసాధ్యములేదు.

17 వీతరాగులకుకూడా మేఘోదయము ఉత్కంఠను కలిగిస్తుంది.

18 ఆకృతివిశేషములు చిరకాలము దుఃఖభాజనములు కానేరవు.

19 దైవము విపరీతమైనవారికి దుఃఖమువెంట దుఃఖము సంభ
వించును.

20 రాజు కాలమునకు కారణము.

21 ప్రియతములయందెటను ననపేక్షితములు.
ప్రభుతభావస్ఖలితములు భామినులకు.

22 తనపనికిమున్నె కృతి చెలిపనినిజేయు.

23 ఏకాంశము కనఁబడుచో
నీకొనియభియుక్తమెల్ల నిమ్యనవలయున్,

24 అనిర్విణ్ణతచే శ్రేయస్సులు కలుగును.

25 దేవతారహస్యములు ఎవరు తర్కించగలరు.

26 మేటివృషభము మోచినభారమును లేఁత కోడెమీఁద మోపుట
తగవుగాదు.

27 వలదు వయస్సు, పుట్టుకనె వర్ధిలుదాత్మ కృతిక్షమంబగున్.

28 దశావిపర్యాసము పరిభవాస్పదము.

ప్రథమముద్రణవిజ్ఞప్తి.

కడచినసంవత్సరము జూలై మొదలు ఆముక్తమాల్యదకు తత్పూర్వలిఖితావశిష్టమైన టీకను వ్రాయుచుంటిని. అది నవంబరులో సమాప్తిం జెందినది. అందులకైన పరిక్లేశమువలన అనారోగ్యము పైకొనినది. తత్సమనోపాయముగా డిసెంబరు జనవరి నెలలలో రత్నావళీవిక్రమోర్వశీయములను ఆంధ్రీకరించితిని.

ఆవృత్తాంతమును—పూర్వము మదీయమాళవికకు ముద్రణవ్యయము నొసంగినవారు కావ్యనాటకాదివాఙ్మయరసజ్ఞశిఖామణులు విడవలూరు గ్రామవాస్తవ్యులు పంటకులవతంసులు సదాచారధురంధరులు.

నెల్లూరిలో నిధిపతులు.

శ్రీయుత - దొడ్ల రామిరెడ్డిగారు.

విని, అత్యంతప్రీత్యుత్సాహములతో నేతద్రచనంగూర్చి తమయభినందనముల దెలుపుచు నేతద్గ్రంథద్వయముద్రణమునకు పర్యాప్తమైనధనమును నాకుంబంపినారు.

శ్రీరామిరెడ్డిగారు 20 ఏండ్లకుముందు విక్రమోర్వశీయము నాంధ్రీకరింపుమని నన్ను హెచ్చరించిరి. వారి యాయాప్సితము నావలన ఇప్పటికి నెఱవేఱినది.

నాదు ప్రజ్ఞారిక్తగ్రంథమునకు ముద్రణార్థము అప్రార్థితముగా తోడ్పడినట్టి యాసరస్వతీసరస్వత్పుత్త్రీలాలితునికి అత్యంతకృతజ్ఞుఁడను.

ఆయత్తాకోడండ్రిరువురును శ్రీ రెడ్డిగారికి విద్యకన్న ఐశ్వర్యమును ఐశ్వర్యము కన్న విద్యను పోటీలుమెఱసి యొసంగుచుందురుగాక.

అక్టోబరు, 1921 మదరాసు. వే. వేంకటరాయశాస్త్రి.

విక్రమోర్వశీయమందలి పాత్రములు

పురుషులు.

* సూత్రధారుఁడు.

* పారిపార్శ్వకుఁడు.

పురూరవుఁడు.—కథానాయకుఁడు.

మాణవకుఁడు.—విదూషకుఁడు.

చిత్రరథుఁడు.—గంధర్వరాజు.

ఆయువు.—పురూరవుని కుమారుఁడు.

నారదుఁడు.—దేవర్షి.

లాతవ్యుఁడు.—కంచుకి.

వే[illegible]—[illegible]ఁడు.

పైలవుఁడు, గాలవుఁడు.—భరతశిష్యులు.

స్త్రీలు.

ఊర్వశి.—కథానాయిక.

చిత్రలేఖ, సహజన్య, రంభ, మేనక.—ఊర్వశిసకియలు, అచ్చరలు.

ఔశీనరి.—పురూరవుని పట్టమహిషి.

నిపుణిక.—ఔశీనరి చేటి.

సత్యవతి.—తాపసి, చ్యవనాశ్రమగత.

యవని.—శస్త్రధారిణి.